

BEVEZETÉS. A SZOCIOLÓGIA PROBLÉMÁJA — MA

NÉMEDI DÉNES

A szociológiára vonatkozó általános elméletekben régóta visszatérő motívum a panaszkodás arra, hogy tudományunk egészségi állapota nem kifogástalan, hogy művelői dezorientáltak, hogy egyenesen válságban van. Ez a válságdiagnózis a legkülönfélébb forrásokból táplálkozik. A diagnózis gyakori felületessége nem lehet a kérdés kikerülésének indoka.

A szociológiával kapcsolatos problémák egy része az úgynevezett külső körülményekkel kapcsolatos. Az amerikai szociológián belül megfigyelhető rossz érzés például abból is táplálkozik, hogy míg a felsőoktatást látogató népesség folyamatosan nőtt, a szociológiában alapfokú diplomát (BA) szerzők száma az 1973-as 35 000-ről 1985-re harmadára, 11 000-re csökkent, majd növekedett ugyan, de 2002-re sem érte el a hetvenes évek szintjét. Ezért azt a kérdést, hogy nem kell-e a szociológiai *departmentet* bezárni, néhány helyen igenlően válaszolták meg. Ezzel együtt a nyolcvanas évek elején erősen csökkent a szociológia szövetségi (a NSF-on keresztül történő) finanszírozása is (DIGEST, 2003,296. tábla; MULLINS, 1990).

Hasonló, de nem ennyire drámai változás Nyugat-Európában is végbement. Az NSZK-ban például az 1977-es 769-ről 1983-ra 1303-ra nőtt a szociológusi diplomát szerzettek száma, majd elég egyenletesen 1991-re 25%-kal 964-re csökkent a szám. (Eközben a doktori fokozatot szerzők száma még lassan nőtt is, arányuk 1991-ben elérte a diplomát szerzettek 20%-át. — ALEMANN, 1995, 274.) Nagy-Britanniában a társadalomtudományi posztgraduális ösztöndíjak (*training awards*) száma a hetvenes évek eleji 1520-ról a nyolcvanas évek végére 250-re csökkent. Ez részben annak a kormányzati szándéknak a következménye volt, amelyet az akkori kormányfő, Margaret Thatcher politikai bizalmasának, Sir Keith Josephnek tulajdonított kijelentés fejezett ki, miszerint „nem helyénvaló társadalomtudományról beszélni“ (ELDRIDGE, 1990,173-174.).

Magyarországon nem a hallgatólétszám csökkenése okozott gondot, ellenkezőleg. Saját gyűjtésből származó adatok szerint 1990 és 2000 között a szociológushallgatók létszáma mintegy a kilencszeresére emelkedett (222-ről 1856-ra). A kutatásfinanszírozásban meghatározó szerepet játszó OTKA-támogatások ezzel párhuzamosan csökkentek (2000-ben elérték az 1992-es szint 65%-át érték el) (NÉMEDI-RÓBERT, 2003).

Számos válságot diagnosztizáló szociológus szerint nem pusztán a külső körülményekkel, hanem a szociológia állításaival, tudományos kiválóságával is baj van. A valaha újbaldali, de kemény konzervatívva vált Mills-tanítvány Horowitz arról panaszkodott, hogy eltűnt „a szociológia képessége arra, hogy egyesítő gondolati keretként szolgáljon“ (HOROWITZ, 1994,21.). Hasonló jellegű volt a két Turner sokatmondó *The Impossible Science*

című könyvének alap gondolata is. Úgy vélték, az amerikai egyetemi rendszeren belüli szociológiai törekvések végeredményeként „egy olyan szaktudományt hoztak létre, amelynek éppen a szervezete zárja ki, hogy tudományos értelemben integrált legyen“ (TURNER-TURNER, 1990, 9.). Kettejük közül Stephen Turner azóta megismételte, hogy a „társadalom tudományának eszméje „hibás eszmény“ volt, a társadalomelmélet életképes vállalkozás ugyan, de semmi köze ahhoz, amit szociológiának tartanak: „az elméletalkotók és a szokványos empirikus szociológusok többnyire helyesen járnak el, ha nem vesznek tudomást egymásról, mert szinte semmi mondanivalójuk nincs egymás számára“ (TURNER, 2004, 146, 150.). A szociológiáról szóló vita sok tekintetben ezek körül a lassacskán közhellyé váló állítások körül forog.

Számosan osztják azt a pesszimista diagnózist, amelyet Nicos Mouzelis sokatmondó alcímű (*What went wrong?*) munkája zárófejezetében fogalmazott meg. Ő az elméleti anarchiát tartotta problémának (amiből az is következhet, hogy valamiféle elméleti újítás, egy új és radikális szintéziskísérlet helyreállíthatja a megbomlott egységet).

A Parsons utáni elméleti szociológia alakulása „olyan helyzetet eredményezett, amelyben a szociológia inherens paradigmatis pluralizmusa anarchiává és hangzavarrá degenerálódott...“ A zűrzavar miatt a társadalmelemzés „...a Durkheim kora előtti szintre süllyedt. Máshogy megfogalmazva helyzetünkre az elméleti differenciálatlanság és primitívizmus jellemző, s ez a szociológiai elemzés rendkívül durva, könnyű és egyenesen groteszk formáihoz visz vissza minket, ahelyett, hogy arra építenénk, amit a klasszikus szociológusok és követők elértek.“ (MOUZELIS, 1995, 149.)

„Válság van a szociológiában, ez az elmélet válsága — pontosabban a hiánya“ (ABELL, 1990, 110). Ma közhelynek számít, hogy a szociológiának nincs egységes paradigmája. Ez volt a kiindulópontja Ritzer 'metateoretizálásának' (RITZER, 1991, 120). Max Haller is azt állapította meg, hogy a szociológiai elméleti irodalomban megfigyelhető tarkaság és áttekinthetlenség a megközelítések nagyfokú eltéréséből adódik. A Haller szerint megfigyelhető elméletitípusok „tudományelméleti és tartalmi okokból sem integrálhatók egy magasabb általánossági fokú elméletté“ (HALLER, 1999, 35). Andreas Balog szerint az, hogy számos szociológiai elméleti alapállással találkozunk a szociológiában, nem új. Nem a szociológia multiparadigmatikus kezdetei a meglepőek, „hanem a későbbi fejlődés, amely nemcsak hogy nem a perspektívák közelítéséhez vagy egymáshoz való igazodásához vezetett, hanem egyenesen a különbségek sokasodásához és megszilárdulásához“ (BALOG, 2001, 9.). Ebből következően nincs egyetértés a szociológusok között a legelemibb kérdésekben sem, mint ahogy ezt Hartmut Esser megállapította: a szociológia „szegmentált törzsi társadalmak gyülekezetére“ hasonlít, akik egymással hadakoznak, de leginkább azt szeretnék, ha békén hagynák őket (ESSER, 2002, 27.).

Egy jellegzetes című (*What's Wrong with Sociology?*) kötetben Stephen Colé arról panaszkodott, hogy a szociológiai tudásnak nincs igazi tudományos magva.

„Ahelyett, hogy erőfeszítéseit néhány problémára korlátozná, a szociológia nagyszámú empirikus problémára fecsérli el energiáit. Általánosságban olyan kevesen dolgoznak ugyanazon a problémán, hogy a szociológusok ritkán győtrődnek az elsőbbség kérdése miatt — ami pedig a fizikusok egyik legnagyobb gondja“ (COLE, 2001, 52.).

Charles Lemert könyve címéből (*Sociology: After the Crisis*) ítélve nem látta ugyan ennyire kétségbeejtőnek a helyzetet, de szerinte erkölcsi válságról is beszélhetünk, mert a szociológia elvesztette „szükségszerű kapcsolatát kizárólagos és elsődleges természeti erőforrásával: nemcsak az egyének mindennapi, hanem a nehezen megragadható világ-egész erkölcsi gondjaival is, amelyekről pedig a szociológusoknak manapság beszélniük kellene“ (LEMERT, 1995, XV.).

A figyelmes olvasó már a kurta idézetekből is felismerhette, hogy a diagnózisok igencsak eltérő általános tudományelméleti háttér előtt fogalmazódtak meg; hogy a szerzőknek igencsak eltérő a véleményük arról, milyennek kellene lennie a tudománynak általában és a szociológiának különösen, s hogy milyen okok miatt nem képes megfelelni a szociológia ezeknek a kívánalmaknak. Ami az egyik szerint a válság oka, az a másik szerint a szociológiának az a vonása, amely segíthetne a válság megoldásában, ha következetesebben alkalmaznák. Sokan vélik úgy, hogy a páciens beteg, de amit az egyik a végzetes baj tünetének, azt a másik az egészség sajnos nagyon halvány jelének tartja.

A végletes pesszimizmust persze ellensúlyozza az, hogy minden panasz és finanszírozási válság ellenére létezik egy működő szociológiai üzem (erre később részletesebben visszatérek). A másik vigasztaló körülmény az lehet, hogy sokan érzik úgy is, hogy birtokában vannak az egyesítő formulának. Az „integráló paradigma megjelenését“ várta a kilencvenes évek elején Ritzer (nem utolsósorban számítva a saját metateoretizáló kezdeményezéseinek jótékony hatására) (RITZER, 1991, 307). Christopher Bryant éppen-séggel egy konvergáló fázist látott kibontakozni (BRYANT, 1990), Nikolai Genov a szociológiai elméletalkotás homogenizációját, „a szociológiai megközelítésmódok és eredmények fokozódó koordinációját és összeolvadását“ vélte megfigyelni, éspedig „a globalizáció egységesítő témájának“ köszönhetően (GENOV, 2002, 12-13.). Martin Albrow is úgy gondolta, hogy „talán a hatékony új szintézis ott van a következő fordulóban“ (ALBROW, 2002,25.), mint ahogy ez volt az 1990-ben, a madridi kongresszus alkalmából általa szerkesztett és bevezetett, jelentőségéhez képest túlidézett kötet (ALBROW-KING, 1990) alaphangja is. DiMaggio szerint „a szociológiának van magva: a társadalmi szerveződés összehasonlító szempontból való tanulmányozása“ (DIMAGGIO, 1997,193.). Más megközelítésből, de ugyancsak életképesnek látta az empirikus szociológiát Abbott: „Nem töredezettséget és anarchiát látok, hanem folyamatosságot, amely anarchiának álcázza magát, és hasonlóságot a töredezettség jelmezében.“ Ez a szociológia úgymond egész jól elvan az inkoherens elméleti tézisekkel és az egymásnak kölcsönösen ellentmondó metodológiákkal (ABBOTT, 2004,115-116.).

A fentebb idézett, 'metateoretikus' és jellegüknél fogva nehezen cáfolható vagy igazolható megállapítások a jelen kötetben található tanulmányoknak nem a kiindulópontját, hanem a háttérét alkotják. Arra vállalkozunk, hogy egyes problématerületeken áttekintsük az elméleti viták és a kutatási megközelítések jellegzetességeit. E bevezetés néhány, a szociológia állapotával kapcsolatos részkérdést kíván megvizsgálni. Egyrészt foglalkozik azzal, hogy miképpen kellene értelmezni a paradigmafogalmat a szociológia vonatkozásában, miként alakult és alakul a szociológia mint diszciplína. Ezt követően azokat a 'metateoretikus' megfontolásokat tekinti át, amelyek a körül a kérdés körül

csoportosulnak, hogy a szociológia problémája nem abból adódik-e, hogy magát, mint neve mutatja, a 'társadalom' tudományának gondolja, s ez a tárgymeghatározás beválthatatlan ígéreteket tartalmaz. A perspektívát kitágítva felveti azt a kérdést, hogy vajon a szociológiában érezhető rosszérzés nem a tudomány és a felsőfokú képzés egészének átrendeződéséből, új rendszerbe szerveződéséből ered-e. Végül, egy záró szakaszban felvázol egy lehetséges sémát a tudomány és a szociológia átalakulására vonatkozóan.

A LEHETSÉGES SZOCIOLÓGIA

A SZOCIOLÓGIA MINT DISZCIPLÍNA

A szociológia mint diszciplína — ez köztudott — sokkal fiatalabb, mint gondolni szokták. Sem Comte, sem Marx, sem Tocqueville, sem pedig Spencer nem tekinthető a szó pontos történeti értelmében szociológusnak. Gondolataikat nem azzal a szándékkal fogalmazták meg, hogy egy tudományos közösségen belül nézeteiknek megnyerjenek másokat. Ha — mint ez például Marxszal gyakran megtörténik — valamelyik vélt szociológiai paradigma vagy kutatási irány megteremtőjének tekintjük őket, szükségképpen erősen meghamisítjuk állításaikat. A tudás diszciplináris jellege nem magától értetődő.

A szociológia mint diszciplína a 19. század végén ismeretes módon két helyen jött létre: az Amerikai Egyesült Államokban és Franciaországban (Németország esete sajátos, erre még kitérek). A szociológia megkonstruálásának részleteivel nem akarok foglalkozni.¹ Az egyetlen itt részletezendő kérdés az, hogy mi ösztönözte a szociológia létrejöttét.

Olykor találkozni lehet olyan megfogalmazással, hogy az iparosodás (vagy modernizáció, vagy kapitalizmus) társadalmi problémái kívánták volna meg a tudományos kezelést, és erre válaszul jött volna létre a szociológia. Jellegeben hasonló lenne az a magyarázat, hogy az iparosodás (vagy modernizáció, vagy kapitalizmus) következtében világosabban elvált volna a politika és a gazdaság területétől a tulajdonképpeni 'társadalom', s ez utóbbi megkívánta volna a maga tudományos kezelését. Vagyis egy konvergens folyamatról lenne szó: a tudomány és a politikai-társadalmi gondolkodás egymást erősítve hasonló irányban haladt volna. A társadalmi-politikai gondolkodás, a különféle ideológiák mintegy a megrendelő szerepében léptek volna fel, kijelölve azokat a problémákat, amelyek megoldásához a társadalomtudomány, a szociológia hozzá tud járulni.²

Nem kétséges, hogy 'társadalmi problémák' sokasága létezett a 19. század végén. Azt is tudjuk, hogy a születő szaktudományos szociológia számos képviselője készségesen vállalkozott volna arra, hogy ezeknek a problémáknak a kezelésére gyógymódot javasoljon. Ám elégséges és szükséges feltétele-e az iparosodás (modernizáció, kapitalizmus) a szociológiai szaktudomány létrejöttének? Nem elégséges feltétele — ezt világosan

¹ Ezt megtettem közelmúltban megjelent könyvemben (NÉMEDI, 2005a).

² Például: a francia Harmadik Köztársaság első évtizedeiben valóban sokan töprengtek azon, miként lehet megteremteni a francia társadalom minimális egységét a majd egy évszázadnyi sorozatos rendszerváltások után. A köztársaság ebben az időben valóban nem rendelkezett azzal az elfogadottsággal, amely tartós fennállásához elengedhetetlennek látszott. Durkheim töprengése arról, hogy miként lehetséges a minimális szolidaritás a modern társadalmakban, tehát mintegy ennek az ideológiai 'megrendelésnek' a teljesítése, s ebben az értelemben a republikánus politikai ideológia elősegítette a szociológia kialakulását. Az előbbi (és az irodalomban, az én Durkheimről szóló írásaiban is fellelhető) állítások nem teljesen hamisak, de aligha tartható, hogy közvetlen ok-okozati viszonyt akarjunk megállapítani politikai ideológia és tudományos szociológia között.

mutatja, hogy az iparosodás (stb.) bekövetkezte nem feltétlenül vezet szaktudományos szociológiához. A két legjellegzetesebb, de eltérő példa Nagy-Britannia és Németország.

Nagy-Britanniában, ahol az úgynevezett 'szociális kérdés' a legkorábban jelent meg a közbeszédben, az erre vonatkozó tudást nagyon hosszú ideig amatőrök gyűjtötték és tárolták. A legnagyobb szabású vállalkozás, Charles Booth kutatása Londonban folyt, s ez viszonylag jól is ismert (SIMEY-SIMEY, 1960; booth.lse.ac.uk). Az amatőr társadalomkutatás alkalmas arra, hogy információkat szolgáltatson, alkalmas arra is, hogy konceptualizáljon lényeges társadalmi problémákat (Booth esetében az 'osztály' és a 'szegénység' kérdése volt ilyen), egyebekben azonban nem rendelkezik a modern értelemben vett szaktudományosság jellegzetességeivel. Ez nem feltétlenül válik hátrányára. Az egyik oka annak, hogy a szaktudományos szociológia Nagy-Britanniában viszonylag későn jelent meg, bizonyára az, hogy az amatőr társadalomkutatás ott nagyobb hagyományokkal rendelkezett.

Németország jó példa arra, hogy a szociológia funkcióit más szaktudomány is el tudja látni. Pontosabban: Németországban egyfajta amatőr társadalomkutatás és az egyetemi nemzetgazdaságtan szövetkezett társadalomkutatásra a sokat emlegetett *Verein für Sozialpolitik* keretében. Max Weber egyre többet említett, a kelet-elba-vidéki agrármunkásság helyzetére vonatkozó írásai ebben a keretben születtek. (Lásd például WEBER, 1988a, 470-507.) Az információgyűjtés a *Verein* kutatásai esetében jellegzetesen amatőr módon folyt: az érdekelt helyi szereplőket, funkcionáriusokat keresték meg, tehát azok közvetítésével szereztek be adatokat, akikről a kutatás folyt. A feldolgozásban már a különböző egyetemi tudományágak képviselői működtek közre, de anélkül, hogy ezzel egy újabb szaktudományt akartak volna megteremteni. Weber e keretben folytatott kutatásait szokás az ő 'agrárszociológiájának' tekinteni. Erről szó sincs: Weber mint a nemzetgazdaságtan doktora, majd professzora vett részt a *Verein* munkájában, kutatási jelentései a történeti nemzetgazdaságtan fogalmi keretében maradtak (és igazán 'szociológiai' tekinthető munkájában, a *Gazdaság és társadalomban* nincs nyoma az agrárviszonyokra vonatkozó kutatásainak). Az első németországi szociológiai intézmény, a *Deutsche Gesellschaft für Soziologie* a *Verein* kebelében folyó tudománypolitikai viaskodások terméke volt, a ténylegesen önálló szaktudományosság igénye csak lassan jelent meg. Németországban a szociológia az egyetemre csak az 1918-as forradalom után jutott be. Fellépése az új, demokratikus köztársasági politikai rendszer kialakításának volt a része.

A modernizáció (stb.) ha nem is elégséges, de szükséges feltétele a szociológiai szaktudományosság kialakulásának. Ez magától értetődő. A modernizáció igen összetett változás volt. Mely elemei segítették elő a szociológia megjelenését? A modernizáció általános jellegzetességei (városiasodás, új típusú társadalmi konfliktusok, új típusú szegénység, szekularizáció, az oktatási rendszer átalakulása, a politikai diskurzus szekularizálódása stb.) kétségtelenül fontosak voltak. Minket azonban az érdekel, hogy a tényezők milyen kombinációja elégséges feltétele is egyben a szociológia megjelenésének.³

³ Abból kell kiindulnunk, hogy nemcsak a deviáns (deviánsnak tartott) eset szorul magyarázatra, hanem a normális (normálisnak tartott) is. Talán jobb lenne úgy fogalmazni, hogy épp annyira normális az is, ha nincs szociológia, mint ha van. Mondhatnánk, hogy a szociológiának vannak funkcionális alternatívái. Ezzel azonban azt tételeznénk fel, hogy a a modernizált (stb.) társadalmak fennállásának vannak olyan

Az első szociológusok működése azt mutatja, hogy a szociológia keletkezése nem a 'társadalmi problémák' és a 'tudomány' közvetlen egymásra találásával magyarázható. A szociológia keletkezésében az egyetemi tudományos rendszer alakulása kulcsszerepet játszott. A szociológia létrejöttének elégséges feltételei ott alakultak ki, ahol az egyetemi rendszer viszonylag dinamikus, átalakuló volt, hajlamos az újításokra. A 19. század végén Franciaországban és az Egyesült Államokban ez volt a helyzet, Németországban 1918 előtt és Nagy-Britanniában pedig nem. A szociológia létrejöttének elégséges okát tehát az egyetemben mint rendszerben kell keresnünk. A tudomány az egyetem terméke.

Az egyetemi rendszer természetesen nem az égből pottyant. A modern egyetemek létrejötte annak a változásnak a része, amelyet iparosodásnak (stb.) nevezünk. A 'rész' kifejezés arra utal, hogy itt nehéz lenne egyszerű oksági összefüggéseket feltételezni. A modern szaktudományok (fizika, kémia, biológia) nagyjából az 'ipari forradalommal' vagy 'kettős forradalommal' egy időben jöttek létre (HEILBRON, 1995), de sem az nem igaz, hogy az ipari forradalomban a tudományos felismerések jelentős szerepet játszottak, sem az nem igaz, hogy az ipari átalakulás indukálta volna a szaktudományok kialakulását. Közvetlen oksági összefüggés nem ismerhető ugyan fel a modern értelemben vett szaktudományosság kialakulása és a modern értelemben vett egyetemek mint intézmények létrejötte között (a modern egyetemek létrejöttében kezdeményezőnek tekintett humboldti reform szelleme a szaktudományossággal ellentétes volt), de mindenféle előzetes terv nélkül a modernizáció, az iparosodás, a szaktudományosság és az egyetemi intézményrendszer változása *együtt* azt eredményezte, hogy a 19. század második felére diszciplínákba rendeződő sajátos tudományos rendszer jött létre.

Ha a korai szociológusok (Durkheim, Small, Giddings) első írásait vizsgáljuk, a szociológia egyetemen belüli viselkedésével kapcsolatban két, látszatra ellentétes törekvést lehet felfedezni. Mindkettő a szociológia területének elhatárolásával és bizonyos egyetempolitikai megfontolásokkal kapcsolatos.

a) A szociológia megalapítói igen nagy gondot fordítottak arra, hogy szakukat elhatárolják a többi, már az egyetemen *belül* létező szaktól (a legerősebb közülük a tör-ténelem és a gazdaságtan volt). Nem általános ismeretelméleti kérdésről volt szó, hanem az egyetemen belüli legitimitás biztosításáról. Egy nem egyetemi kutató számára ez a kérdés másodlagos volt — sőt igyekezett szabadon kölcsönözni onnan, ahol találhatott valamit, hiszen nem volt szak, amelynek a határait figyelnie kellett volna. Az egyetemen belülré került kutató, most már tanár számára viszont élet-halál kérdése volt, hogy van-e olyan legitím kutatási és oktatási terület, amely az ő kompetenciájába tartozik, amelyért ő felelős, amelynek biztosított helye van az egyetemi tanulmányok rendszerében. A szociológia berendezkedése tehát egyetemi ügy volt, része az ekkor alakuló egyetemi rendszer ki-formálódásának.

b) Furcsa módon ugyanazok a szociológusok, akik igen gondosan igyekeztek alátámasztani, hogy választott tudományszakuk különbözik más, már berendezkedett szakoktól, azt is megpróbálták igazolni, hogy a szociológia a legátfogóbb, a kérdéseket egy összefoglaló szemszögből vizsgálni képes tudomány. (Durkheim ezt működése második szakaszában hangsúlyozta, és az Egyesült Államok első szociológusai is

funkcionális követelményei, amelyeket csak a szociológia vagy valamelyik funkcionális alternatívája képes teljesíteni. Még ebben sem vagyok bizonyos.

szinte mind univerzalisták is akartak lenni.) Végző soron ez is egyetemi taktika volt. Nem úgy állt a helyzet, hogy lett volna egy világos kérdéskör, amely a szociológiára tartozott volna. A szociológusok bizonytalannak érezték pozíciójukat, különösen a többi társadalomtudományéhoz képest. A gazdaságtan feladatát — úgy tűnt — a piacgazdaság autonóm intézményei kijelölték. A politikatudomány számára (amely az Egyesült Államokban elég korán megjelent) kézenfekvő volt a közvetlenül megfigyelhető politikai folyamatok (például már elég korán a választási folyamat) elemzése. A szociológia 'valami szociálissal' foglalkozott. A megközelítés és a tudományos igény kiterjesztése előremenekülés is volt.

A SZOCIOLÓGIA INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A szociológia intézményesülése kezdettől fogva mutatott olyan vonásokat, amelyek — minthogy más diszciplínákkal összehasonlítva előnytelennek mutatkoztak — valószínűvé tették az állandó kételkedést a diszciplína megalapozottságában. Noha a 20. század első fele a szociológiai tudomány óriásainak a kora, ezek az óriások igen gyenge intézményes lábakon imbolyogtak. A helyzet az egyes országokban igen eltérő volt.⁴

Franciaországban a szociológusok számára betölthető állások száma elhanyagolható volt (1939-ig — attól függően, hogy az igen eltérő szakmegnevezéseket hogyan számítjuk - 3-7 ember képviselte a szakot a felsőoktatásban). Németországban 1918 után a helyzet sokkal kedvezőbbnek látszott, hiszen a szociológiának 1932 végén 15 rendes és 11 rendkívüli professzora volt. A szociológia azonban mindkét országban kiegészítő jellegű tanulmány volt. A 20. század első felében uralkodó tudományos rendszer értelmében az a szak számított teljes értékűnek, amely valamiféle diplomát, elismerést adott. Erre azonban egyik európai országban sem volt mód, bár Németországban az ottani rendszer sajátosságai miatt arra nyílt lehetőség, hogy valaki valamelyik szociológusprofesszornál doktoráljon és habilitáljon — valamiféle, de természetesen nem szociológiai diplomát szerezzen.

Az Egyesült Államokban természetesen minden más volt. Az 1920-as években már 2-300 *graduate* szociológushallgató volt, s mintegy 100-an dolgoztak doktori dolgozatukon. Ez a tény nagy hatást gyakorolt a szociológia későbbi alakulására.

Sem Európában, sem az Egyesült Államokban nem jött létre a szociológusi *hivatás*. Ennek a jelentősége akkor érthető meg, ha pontosabban átgondoljuk, mi a *hivatás* szerepe a 20. századi tudományos rendszerben.

⁴ Ennek egyik oka az, hogy az egyetemi rendszer a legutóbbi időkig országonként nagyon eltért egymástól, s minthogy az egyes szaktudományok alakulása az egyetemi rendszertől függött, ez arculatukat is befolyásolta. De volt egy másik tényező is: minél inkább első kézből szerzett adatokkal dolgozott a szociológia, annál inkább kötődött a közvetlen környezethez, megfigyelésének tárgyához, adatainak forrásához. Ez magyarázhatja, hogy amikor a 20. század második felében kutatási eljárásai sok tekintetben standardizálódtak, ez nem járt együtt azzal, hogy eltűntek volna a 'nemzeti' jellegzetességek. Van, aki ebben a 'nemzeti jellegben' látja a szociológia elméleti válságának okát. Stephen Kalberg a szociológia kötődését az egyes országokhoz akadályos látja: „A szociológia területhez kötött és nemzeti jellegzetességekkel bíró sajátos tudásközösségek, valamint jól körülírható történeti, politikai, vallási és társadalmi dinamikák kontextusában fejlődött, s ezért olyan projektum, amely jelentős részben születése régióiba és nemzeteibe ereszti gyökereit.“ (KALBERG, 2005, 40.)

Közismert, hogy a 19-20. századi tudományosság 'ideáltipikusan' a kutatás és a szakképzés egységén alapult. Ennek az ideális modellnek megfelelően a tudományos kutatás központjai specializált egyetemi egységek (tanszékek, intézetek) voltak. Ezek nem pusztán oktatási egységek voltak, hanem a diszciplína egyetemközi hálózatába is beépültek. Ebből következően a hallgatók nemcsak kész tudásanyagot kaptak, hanem egyben a tudományos kutatás módszereibe, gyakorlatába is bevezették őket.⁵ Ugyanakkor a különböző szaktudományokat összekapcsolta a közös kutatási feladat, az, hogy valamennyien az összefüggő tudomány Babel-tornyának építésén munkálkodtak. A modern egyetem elsősorban szakképző intézmény lett. Az oklevél nemcsak a tudásanyag elsajátítását igazolta, hanem felhatalmazást is adott az adott hivatás gyakorlására. Az egyetemi tudás valószínűtlen képződményét ez a funkció stabilizálta. A szakképzés valamiféle *hivatás* (a legtöbb természet- és társadalomtudomány esetében a középiskolai tanári hivatás) gyakorlására adott a közhatalom által szankcionált monopolisztikus felhatalmazást.

Úgy tűnhet, hogy felesleges is mindezt magyarázni, hiszen ez a dolgok természetes állapota. A rendszer azonban nem magától értetődő. Elemei eltérő forrásokból származnak. A szaktudományosság és az oktatás összekapcsolódása 19. század eleji újítás, a hivatásra felkészítő jelleg a régi egyetemtől örökölt funkció. A régi egyetem a három 'klasszikus' hivatás, a jogászi, a papi és az orvosi gyakorlására adott felhatalmazást, ennek megfelelően működött a három fő fakultás (a filozófiai fakultás feladata a többi kiszolgálása, a hallgatók előkészítése volt). Egy nagyon archaikus funkció megőrzése stabilizálta tehát a diszciplináris megoszláson alapuló modern egyetemi tudományosság valószínűtlen rendszerét.⁶

A társadalomtudományok hosszú ideig e diszciplináris egyetemi rendszer páriái voltak. A szociológiával versengő gazdaságtan és pszichológia növendékei számára kialakultak — kezdetben nagyon szűk — hivatásterületek. A szociológia számára azonban nem — még az Egyesült Államokban sem. Szociológus az volt, aki szociológiát tanított az egyetemen, aki csak a saját utódait nevelte fel — értelemszerűen az utódjelöltek elhanyagolható részéből lett valóban utód.

A hivatás hiányát igen lényeges tényezőnek tartom. E tekintetben a szociológia deviáns tudománynak számított. Deviáns volt mindenekelőtt az 1945 előtti, szakmai diplomát nem nyújtó európai egyetemi szociológiai képzés, hiszen létezett egyetemi

⁵ Ez erős idealizáció — vagy ideológia. A tényleges kutatásba mindig is csak a hallgatók töredékét lehetett bevezetni. Másfelől a kész, megrágott, megtanulható tételek formájába öntött tananyagnak a tudományos képzésben is roppant jelentősége volt, hiszen — mint Kuhn hangsúlyozta (KUHN, 1984a, 29.) — a modellek értelmében vett tudományos paradigmákat éppenséggel a tankönyvek közvetítették az ifjú kutatók számára.

⁶ A 19. századi német és a francia felsőoktatás összehasonlításából kiderül, hogy nem a 19. század végére dominánssá vált német modell volt az egyetlen lehetőség. A 19. század eleji francia modellben (KARÁDY, 2005) az elkülönült szaktudományoknak speciális és intézményesen elkülönített felsőoktatási intézmények feleltek meg. Nem léteztek a számos diszciplínát összefogó egyetemek, ezért lineáris megfelelés jött létre a diszciplína, a hivatás és a képző intézmény között. A század végén úgy érezték, hogy ez a rendszer kevésbé teljesítőképes, mint a német. Talán hiányzott belőle a diszciplínák egyetemen belüli rivalizálása mint ösztönző tényező, a tudománynak a diszciplínák együttműködésében megvalósuló egysége. Bár a szociológia ötlete francia eredetű, francia földön is csak akkor intézményesült mint tudomány, amikor a német rendszert — csökevényesen — bevezették.

szaktudomány, de nem volt neki megfelelő diploma sem. 1945 után Európában is megváltozott a helyzet, mindenütt lett már diploma, csak éppen hivatás nem, amelynek gyakorlására feljogosított volna. Franciaországban 1958-ban jött létre a szociológiai *licence* intézménye (DUBAR, 2002), Nyugat-Németországban 1955-től lehetett valaki *Diplomsoziologe* (SIEFER-ABRAHAMS, 1994). Amerikában e tekintetben a szociológia állapota közelebb volt a 'normálshoz', de ennek részben az az oka, hogy az amerikai egyetem jelentős mértékben (az *undergraduate*, nem szakok szerint tagolódo képzés nagy súlya miatt) eltért az európai modelltől.

A szociológiai képzés tehát *mindenütt* deviáns, mert nem egy meghatározott hivatásra való felkészítést jelent. A szociológusok a világon mindenütt a legkülönbélebb területeken és minőségben helyezkednek el. „Az, hogy ismételten sikerül neki új munkálkodási területet felfedeznie, talán éppen arra vezethető vissza, hogy képzése folytán a szociológus nem egy meghatározott speciális területhez kötődik, időnként inkább az általános szakértője.“ (LAMNEK-OTTERMAN, 2003, 41.) Nincs specifikus szociológus hivatáskép — az „általános szakértője“ ügyes mondással a munkapiacra nem sokra lehet menni. A szociológia mint hivatás nem intézményesült, bár például a piac- és közvélemény-kutatás létrejötte teremtett rokon hivatásokat vagy nem hivatásszerű felvevőpiacot a szociológus végzettek számára.⁷

A szociológia állapota tehát a diszciplináris tudományosság időszakában a fogalom durkheimi értelmében patológikus volt. Más tudományokban a hivatásra való felkészítés jelent egyfajta egyetértési kényszert. Elősegíti, hogy kialakuljanak jól meghatározható tudományos paradigmák — vagy ha azok nem, legalább valamiféle minimális egyetértés a tárgyterületet és a fontosabb vélekedéseket illetően. A diplomásoknak meg kell felelniük valamiféle, sokszor nagyon homályosan megfogalmazott standardoknak, rendelkezniük kell valamiféle, szintén nem igazán meghatározott készségekkel. Ilyen nyomás a szociológiára legszebb korszakaiban sem nehezedett. Ezt akár úgy is lehetne értelmezni, hogy a szociológia mindig is szabadabb és újítóbb (értsd: az „általános szakértője“) lehetett, mint más társadalomtudományok.

⁷ A német szociológusok érdekvédelmi szervezete, a *Berufsverband Deutscher Soziologinnen und Soziologen* (BDS) tagsága körében lefolytatott felmérés 503 válaszolójának 20%-a a felsőoktatásban és kutatásban tevékenykedik, a többiek a legkülönbélebb területeken — illetve sehol. A szociológus munkanélküliek száma az NSZK-ban 1981-ben haladta meg először a frissen végzettek számát, 1991-ben már kétszeresen (ALEMANN, 1995, 274, 277.). Az Egyesült Államokban 2002-ben a foglalkozási statisztika 2799 szociológust ismert, ezzel szemben a felsőoktatási statisztika szerint a szociológiában 2001/2002-ben 25 202 BA-, 1 928 MA- és 534 PhD-fokozatot adtak ki (CAREER, 2005; DIGEST, 2003, 296. tábla). Ha az MA-fokozatot tekintjük a hivatásszerű szakmai munkavégzésre jogosító diplomának, és úgy számolunk, hogy évente a szakmában dolgozók 1/30 részét kell pótolni, akkor a létező szociológusképzés egy körülbelül 50-60 000-es létszámú szakma utánpótlását adná, illetve az említett 2799 szociológus szakmai utánpótlása évente 90-100 friss diplomás szociológust kívánna.

Mínthogy állandóan paradigmáról beszélünk, fontosnak tartom, hogy tisztázzuk, mit értsünk tudományos paradigmán, és mi a helyzet ezzel kapcsolatban a szociológiában. Ismeretes, hogy a paradigma fogalmát Thomas Kuhn vezette be.⁸ Az is ismert, hogy kritikusai nagyon korán kimutatták az általa használt fogalom sokjelentésű voltát. Könyve 1969-ben kelt utószavában Kuhn a paradigmának két értelmezését emelte ki.

„Egyrészt a vélekedéseknek, értékeknek, módszereknek stb. egy adott tudományos közösség minden tagja által elfogadott összességét jelenti. Másrészt ennek az összességnek egy bizonyos elemét jelöli: azokat a problémamegoldásokat, amelyeket modellként vagy példaként használnak.“ (KUHN, 1984b, 232.)

Mint Kuhn is írta, a második értelem a mélyebb, az első valószínűleg semmilyen speciális jelentéstartalommal nem rendelkezik a 'közös hiedelmek' fogalomhoz képest. A paradigma mint modell nem pusztán állításokat, tételeket, hanem meghatározott gyakorlatokat is jelent. Maga Kuhn is utalt arra, hogy a paradigmákat fel lehet fedezni, „ha alaposan megvizsgáljuk egy adott tudományos közösség tagjainak viselkedését“ (uo. 233.). A viselkedésen kutatási eljárásokat kell érteni, amelyek eszköztárat, technikai felszerelést, műszerállományt tételeznek fel. Kuhn is az írta, hogy a paradigma kijelöli, a tudós „mit tekintszen adatnak, milyen eszközöket használhat az adatok feltárására és rögzítésére, és mely fogalmak relevánsak az adatok értelmezéséhez“ (KUHN, 1984a, 166, vö. 210.).

Ismert, hogy Polányi Mihály nagy jelentőséget tulajdonított egy olyanfajta tudásnak, amely nem formalizált kijelentéssorozatokat alakját ölti. A tudományos tudás átadásában szerinte az artikulált tartalmak (az explicit állítások) oktatása mellett egyfajta mesterségbe való bevezetés is fontos.

„A kémia-, biológia- és orvostanhallgatók igen sok időt töltenek gyakorlati kurzusokon, s ebből kitűnik, hogy milyen nagy mértékben támaszkodnak ezek a tudományok arra, hogy a mesterek átadják a tanítványoknak a készségeket és a hozzáértést.“ (POLÁNYI, 1994, 104.)

Az újkori tudományosságot nagymértékben a rá jellemző kutatási gyakorlat, a tapasztalás újfajta módja különbözteti meg a régitől, nem pusztán az a kijelentéshalmaz, amelyet generál. A modern egyetemi, kutatóintézeti vagy ipari laboratórium aztán igazán megkívánta a tökélyre fejlesztett speciális hozzáértést. A jó kutatót nemcsak speciális tudása emeli ki, hanem gyakorlati jártassága, adott esetben kézügyessége is. De még egy lépéssel tovább kell mennünk. A kutató gyakorlati hozzáértése, kézügyessége feltételezi azokat az összetett berendezéseket, amelyeket kezel, a kísérleti állapotokat, melyeket preparál vagy megfigyel. A tudomány nem csak képzetekből áll. Az apparátusok működtetése, a kutatási elrendezés fenntartása ugyancsak olyan tudást kíván, amelyet nem lehet hiánytalanul meglegelni a kézikönyvekben és használati utasításokban. A tudományos

⁸ Róla és Polányi Mihályról részletesebben lásd e könyvben SZABARI Vera fejezetét.

paradigmák nemcsak jellegzetes gyakorlatokat feltételeznek, hanem jellegzetes kutatási apparátusokat is.

Knorr-Cetina a tudományok működés módját elemezve a tudáskultúra (*epistemic culture, Wissenskultur*) fogalmának a bevezetését javasolja. A kultúra fogalma az ő értelmezésében egyfelől képes arra, hogy a figyelmet a kutatók gyakorlatára irányítsa, azaz azokra a 'tudásgépezetekre' (*Wissensmaschinerien*), amelyeken belül a kutatók tevékenysége lezajlik, ugyanakkor kellő mértékben tekintetbe vegye a kutatás során kialakuló jellegzetes életvilágbeli struktúrákat és a kutatás szimbolikus aspektusait is (KNORR-CETINA, 2002, 19-22.). Így egységben lehet tárgyalni a kutatás eszköztárát, ideértve a technológiát, az eszközparkot, az eszközökre és a vizsgálat tárgyaira vonatkozó elméleti tudást és azt a kutatásgyakorlatba beépülő életvilágbeli tudást, amelyet a tudomány idealizáló ábrázolásai általában elfelejtenek (vö. RITZER, 1991, 120.).⁹

A szociológiának is megvan(nak) a maga jellegzetes tudáskultúrája(ái). A korai szociológia tudáskultúrája, a 'tudástermelés professzori módjára' (NÉMEDI, 2005a, 6.) a tudományát önálló és független vállalkozásként művelő tudós, a professzor központi szerepe volt a jellemző. A tudástermelés erősen individualizált, a tudományos kutatás eszközellátottsága ebben a korai időszakban minimális volt (a könyvektől eltekintve). Ezzel függött össze a korai szociológia nagyfokú spekulativitása, a kutatásban a folytonosság hiánya.

A 20. század húszas-harmincas éveiben már a szociológiában is megjelent, legalább kezdemények formájában több, a fentebbi értelemben vett 'tudáskultúra', s közülük az egyik stabilizálódott is. Nem részletezve most az elhalt, peremre szorult 'tudáskultúrákat' (mint a chicagói városkutatást, az antropológiai megközelítéseket vagy a weimari időszak német történeti szociológiáját), csak az 1930-as években, több különböző forrásból létrejött, végül is dominánssá (de nem kizárólagossá) váló *kérdőív mint kutatási eszköz* körül kikristályosodó kutatási technológiára utalok. A 'kérdőív' komplex képződmény, és tökéletesen illik rá mindaz, amit Knorr-Cetina a tudáskultúráról mondott. Van egy anyagi-technikai eleme: maga a kérdőív mint papír, a feldolgozásához szükséges és az elmúlt ötven évben egyre bővülő technikai apparátus (a lyukkártyás szortertől a számítógépig). Jelentős szimbolikus tartomány veszi körül: a szerkesztésére, az itemek képzésére vonatkozó metodológiai megfontolásoktól — amelyeket Lazarsfeld olyan fontosnak tartott — a méréssel kapcsolatos statisztikai tudományos apparátusig, amelynek egyszerűbb elemei általánosan használhatóvá váltak statisztikai programcsomagok alakjában. Igen komoly szervezetek kapcsolódnak hozzá, amelyek iparszerűen vállalkoznak a megkérdezések elvégzésére. Standardizálódtak az adatgyűjtéssel kapcsolatos eljárások is, és komoly tudományos vizsgálatok tárgya, hogy mennyiben tekinthetők megbízhatónak az így szerzett adatok. Az erre vonatkozó megfontolások minden tekintetben hasonlatosak a fizikai tudományokból ismert, a mérés kérdéséhez kapcsolódó megfontolásokhoz. Polányi írta a kémia szakos hallgatókról, hogy képzésükben a laboratóriumi gyakorlat nagy szerepet játszik, ugyanígy a szociológiai képzésben is erős pozíciókra tett szert egyfajta laborjellegű, elvileg legalábbis a készségek átadására irányuló és számos hallgatólagos, csak a tevékenység végzése közben elsajátítható tudáselemet átadó oktatási forma. Végül: a kérdőíves empirikus kutatást végzők körében ugyanígy megfigyelhető

⁹ Mindezekről lásd részletesebben KIRÁLY Gábor és SZABARI Vera fejezeteit.

egy sajátos folklór, hiedelmek, életvilágszerű gyakorlatok összessége, amelyeknek a szigorúan kognitív jellegűnek tekintett tudományhoz nincs ugyan közük, de a tényleges kutatáshoz nélkülözhetetlenek (lásd CONVERSE, 1987; kevésbé PLATT, 1996.).

A 20. század közepétől a kérdőíves kutatási technika dominánssá vált a szociológiai tudományban (a hatvanas években a folyóiratokban publikált cikkek többsége már kérdőíves vizsgálat során nyert adatokat használt, melyeket a matematikai statisztikából kölcsönzött eszközökkel dolgozott fel¹⁰). Egy lényeges vonatkozásban a szociológiában is kialakult egy domináns (de nem kizárólagos) gyakorlati paradigma, melyben a kutatási technológia alkotja a központi elemet. Ez a technológia létezik, több mint fél évszázad alatt bebizonyította életképességét. Azok szemében, akik keserű lemondással mint megváltoztathatatlanul veszik tudomásul a szociológia gyógyíthatatlannak látszó elméleti integrálhatatlanságát, ez a kutatási technológia tűnik egyfajta minimalista, de mégis reményt adó közös pontnak.

E 'paradigmának' van néhány sajátos vonása. Ez a 'technikai paradigma' nem az egyetemi szociológiai tudományosságban alakult ki, hanem a közvélemény- és piac-kutatásban, illetve a kormányzati megrendelésre dolgozó nem egyetemi kutatóintézetekben.¹¹ A közvélemény- és piackutatás üzleti tevékenység volt, de az egyetemi tudományossággal sem vesztette el a kapcsolatát (ez derül ki például a közvélemény-kutatás emblematikus alapító figurájának tekinthető Gallup pályájából; a másik oldalról az inkább az egyetemi világhoz kötődő Lazarsfeld mindig is törekedett — többnyire sikertelenül — arra, hogy egyben vállalkozó is legyen). Tudományos szociológia és közvélemény-kutatás esetében nem csak a tudomány és a technikai alkalmazás viszonyáról volt szó: a közvélemény-kutatásból eredtek fontos impulzusok, belátások és problémamegoldások, amelyek nélkül a szociológia empirikus tudománnyá válása (ahogy az empiriát az ötvenes években értették) nem történt volna meg. A készség szintű, gyakorlati szociológiai tudás bizonyos fokú egyformasága a tételszintű, doktrinális szociológiai tudás sokféleségével párosult, s ez erősíti azt a benyomást, hogy itt nem egészen 'normális' tudományosságról van szó.

A MŰKÖDŐ SZOCIOLÓGIA

Valamennyien tudjuk, hogy létezik egy viszonylag jól működő kutatási és oktatási üzem. Ebben az üzemben, ami a tudományos termelést illeti, nem csak szűk látókörű empirikus munkák születnek. Az úgynevezett szakszociológiákban folyamatosan továbbépülő 'középszintű' elméletek sokaságával találkozunk. Ezek nem elméletként fellépő empirikus általánosítások, hanem a szó pontos értelmében vett valódi elméletek.¹²

¹⁰1946-ban az *American Sociological Review* cikkeinek 54, az *American Journal of Sociology* cikkeinek 46%-a nem használta a matematikai elemzés eszközeit. 1976-ban ez az arány az ASR-ben 12, az AJS-ben 14%-ra csökkent (A BELL, 1990,95.).

¹¹Stouffernek *The American Soldier* eredményező vállalkozása a hadsereg által fenntartott kutatóintézetben bontakozott ki. A 20. század közepén az ilyen kutatási szervezetek már nem voltak ritkák: Stoufferékkel egy időben jött létre a (mind költségeit, mind hatását tekintve) leghatalmasabb kutatóintézmény: a Los Alamos-i nukleáris kutatóközpont.

¹²A CSIZMADIA Zoltán társadalmi tőkéről és hálózatelemzésről szóló fejezete mutatja be, mi mindenre képesek az empirikus megalapozottságú középszintű elméletek.

Empirikusan ellenőrizhető általános kijelentéseket próbálnak tenni, és bizonyos értelemben kumulatívak. Normális tudományt művelnek: kisebb önkritikával rendelkező kutatók elképzelhetőnek tartják, hogy az egészséges fogyókúra titkaihoz hasonlóan receptszerűen rögzíthetők a korrekt elméletépítésben egymásra következő lépések is (JASSO, 2002). A 'céltudatos empirizmus' terminus jól jellemzi ezt a kutatási gyakorlatot (ESPING-ANDERSEN, 2000).

Minden ilyen kutatási téma körül létezik egy kutatócsoport, a nemzeti és nemzetközi szociológiai társaságok egy-egy szekciója vagy kutatási bizottsága, sokszor specializált folyóirat. Egyes esetekben megindult az önálló aldiszciplínává fejlődés is. Nem ritka az olyan szociológus, akit az általánosabb szociológiai kérdések nem is érdekelnek, csak a saját szűkebb szakterülete irodalmában járatos — így van ez a 'nagy' természettudományokban is.

Ezek a 'középszintű' elméletek egy-egy az általános szociológiaelmélet szempontjából részkérdésnek tekinthető területre korlátozódnak. Ezen a területen belül értelmesen lehet tudományosságról beszélni. Némelyik ilyen 'középszintű' elmélet tudatosan mikroszintű jelenségek vizsgálatára összpontosít. Máskor egy-egy intézményes szférához kapcsolódó kutatásokról van szó, vagy egyes problémakörök elemzéséről. Aki a mai szociológiát ebből a perspektívából nézi, elégedett lehet, és oktalan akadémuskodásnak tarthat minden, a 'válság'ra vonatkozó elmélkedést.¹³

Ezt a tudományos munkálkodást végső soron az a tudományos kutatási apparátus, 'tudáskultúra' tette lehetővé, amely a 20. század közepén az Egyesült Államokban alakult ki. Ebben az értelemben e 'szakszociológiák', mezoszintű elméletek közös kutatásgyakorlati paradigmát követnek.

Az intézményesülés fentebb jelzett hiányos módját ez a munkálkodás sem változtatta meg, de ez a 'céltudatos empirizmus' nem vitt közelebb ahhoz sem, hogy az anarchikusán szaporodó elméleti vázlatok és kezdeményezések szelektálódjanak, s létrejöjjen néhány nagyobb elméleti blokk. Ellenkezőleg: a sikeres mezoszintű kutatás és az úgynevezett elméleti tevékenység között elég nagymértékű a szakadás. Amennyiben a paradigma lényegét nem egy kutatási gyakorlati apparátusban látjuk, hanem valamiféle, a különböző részterületeket egyesítő vízióban, modellben, hát ilyet alig találunk. Másként fogalmazva: a létező szociológiai elméleti modelljavaslatok szintjén nem integrálható a tényleges szociológiai kutatótevékenység, de a kutatásgyakorlat, a módszertan szintjén ez lehetséges, a kutatási eredmények összehasonlíthatók. Ezért az elméleteket számos kutató zavart okozó, nyűgnek, függeléknek tekinti a szociológia egyébként egészséges testén.

A szociológia 'normális' tudomány, amennyiben van egy működő kutatási módszer, apparátus, egy ebben az értelmében vett paradigma, léteznek sikeres tudományos munka révén integrált kutatói közösségek. Másrészt mintha az utóbbi félszázad története azt mutatná, hogy reménytelen vállalkozás valamiféle elméleti integrációt várni a szociológiában. Ellenkezőleg, mintha éppen az integrációra való törekvés lenne a bajok forrása.

¹³ Ezt az optimizmust tükrözik például a Joseph Berger és Morris Zelditch kötetei: BERGER-ZELDITCH, 1993; 1998; 2002. Egy régebbi cikkemet (NÉMEDI, 2000a) ilyen szellemben bírálta VASKOVICS László (2002).

Mit jelent a 'szociológiai elmélet'? Erre nem könnyű a válasz. Feltűnő a szóhasználat lazasága. A logikai empirizmus feltevései szerint az elmélet szigorú értelemben vett törvénykijelentések összefüggő (ideális esetben néhány axiómából levezetett) halmaza, amelyből a paraméterek értékeinek megadásával további, empirikusan ellenőrizhető előrejelzések, jóslatok, feltevések fogalmazhatók meg. Ilyen elmélet a szociológiában nincs (s talán a fizika kivételével másutt sincs), de a szociológusok többsége nem is törekedett ilyen megfogalmazására. Még olyan szerzők is, akik egyébként egyfajta logikai szigorúságra törekednek (COLEMAN, 1990; HALLER, 1999), elkerülik annak pontos meghatározását, hogy mi tekinthető elméletnek. Alexander nem elméletéről, hanem *tudományos kontinuumról* beszél, amely a metafizikai előfeltevésekkel érintkező általános kijelentésektől a modelleken, fogalmakon, definíciókon és törvényeken át az empirikus környezettel érintkező megfigyelésekig tart (ALEXANDER, 1982, 1. kötet). A kontinuum egyik végén kvázifilozófiai feltevések állnak, a szomszédságukban pedig fogalmi kereteknek nevezett általános szótárak, amelyek úgymond arra szolgálnak, hogy segítségükkel össze lehessen foglalni a kutatás eredményeit. Ezeket kevésbé általános kijelentések követik. Az Alexander által feltételezett kontinuum logikája azt sugallja, hogy az 'elméleti' jelző fokozható.

Parsonstól ered az az igény, hogy a szociológia átfogó, a társadalmi jelenségeket a maguk szintjén magyarázó modellt alkosson. Bár maga Parsons is csak verbálisan volt képes megoldani a maga elé tűzött feladatot, ez a parsonsi (vagy durkheimi: a társadalmat csak a társadalmival magyarázni) igény kísérti azokat is, akik hiányosnak és ellentmondásosnak találják a létező szociológiai elméleti kínálatot.

Lehet, hogy magával a kérdésfeltevéssel van a baj. Lehet, hogy annak ellenére, amit más, sikeresebbnek tartott tudományok sugallnak, nem is volna szabad a 'társadalom' ilyen átfogó elméletét keresni. Lehet, hogy ezek a kísérletek szükségszerűen vezetnek olyan fogalmi sémákhoz, amelyek szerkezetüknél fogva éppen arra nem képesek, amit másfelől elvárnamuk tőlük: a 'mezoszintű' elméleti állítások 'integrálására'.

Jobb híján célra vezetőnek tűnik, ha elfogadjuk a 'benszülött-definíciót', s elméletnek tekintjük azt, amit a saját meghatározásuk szerint elmélettel foglalkozók annak tekintenek. Az elméletinek tekinthető írások és szerzők egyfajta listáját össze lehet úgy is állítani, hogy az elméleteket leíró munkákban található információt tekintjük hitelesnek. Elemeztem néhány újabb, 1987 és 2004 között megjelent, kifejezetten a modern szociológiai elméletnek szentelt kézikönyv tartalomjegyzékét.¹⁴ A 11 kézikönyv 70 irányzatot vagy önálló irányzatként is számba vehető szerzőt említett összesen 144 alkalommal (könnyen belátható okokból az irányzat és az irányzatot reprezentáló emblematisztikus szerző a legtöbb munkában összezemosódott; csak egy mű volt (ELLIOTT-RAY, 2003), amely kizárólag reprezentatív szerzőket vett számba, de ők is hozzárendelhetők irányzatokhoz). Több mint 3 említést kapott 16 irányzat és/vagy szerző. Sorrendjük a következőképpen alakul (*1. táblázat*).

Első pillantásra ez az összeállítás is megerősíti azt a bevezetőben említett közvélekedést, mely szerint az elméletet illetően nincs egyetértés a szociológiában. A lista elején

¹⁴ ALEXANDER, 1996; BALOG, 2001; DURAND-WEIL, 1990; ELLIOTT-RAY, 2003; GIDDENS-TURNER, 1987; HALLER, 1999; JOAS-KNOBL, 2004; MARTUCELLI, 1999; RITZER, 1992; RITZER-SMART, 2001; TREIBEL, 1994.

1. táblázat. A kézikönyvekben gyakrabban említett irányzatok/szerzők

szimbolikus interakcionizmus	10
Talcott Parsons	9
etnometodológia	6
csereelmélet	6
Pierre Bourdieu	6
Jürgen Habermas	6
Anthony Giddens	6
kritikai elmélet	6
feminizmus	5
Niklas Luhmann	5
Norbert Elias	4
Michel Foucault	4
neofunkcionalizmus	4
racionalis döntéselmélet	4
strukturizmus	4
konfliktuselmélet	4
Összesen	89

szereplő irányzatok, azaz amelyeket a kézikönyvek több mint fele az elméleti paradigmák között felsorol, az összes említés 38%-át (a háromnál többször említett irányzatok az említések 62%-át) gyűjtik össze.

Közelebbről megnézve, néhány pontban mégis mutatkozik konszenzus. A kézikönyvek majd mindegyike (HALLER az egyetlen kivétel) egyetért abban, hogy a szimbolikus interakcionizmus meghatározó elméleti paradigma. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a szimbolikus interakcionizmus 10 említője közül 6 még külön is megemlíti az etnometodológiát, 2 pedig a fenomenológiát, akkor még inkább kiugrik az ennek a lazán összetartozó elméleti irányzatnak tulajdonított jelentőség (az említések 13%-a esik rá). Ebben van valami paradox: ez az az elméleti irányzat, amely látszatra a legkevésbé kapcsolható össze a kutatásgyakorlatban meghatározó szerepű kérdőíves gyakorlati paradigmával. A kérdőíves gyakorlat azonban a szociológiában hatalmas belső interpretációs szükségletet alakított ki. Nem csoda, ha az interpretációkra szakosodott irányzatokat általában fontosnak tartják.

Egyetértés van a tekintetben, hogy a funkcionalizmus, ezen belül különösen Talcott Parsons fontos. Ez kiderül, ha a Parsonsra adott 9 szavazatot összevonnjuk a neofunkcionalizmusra adott 4, Luhmannra adott 5 és a Mertonra adott 1 (!) szavazattal, és figyelembe vesszük, hogy nincs olyan kézikönyv, amelyben ne szerepelne ez az említések ugyancsak 13%-át összegyűjtő elméleti csoport. Különös, hogy az a Merton, akinek meghatározó szerepe volt az előző fejezetben jellemzett 'működő' szociológia legiti-

málásában, aki kidolgozta a funkcionális elemzés közismert 'paradigmáját', és akinek a reprezentatív tanulmánykötete állítólag a legtöbbet idézett munkák közé tartozik, csak egy munkában (RITZER) szerepel fontos elméleti paradigma jelölőjeként. Ha a szociológia 'normális' tudomány volna, alapító hőse a Merton-Lazarsfeld páros lenne: Lazarsfeld alakította ki az empirikus kutatás modelljét, Merton adta meg azt a vázat, amely a lehetséges 'rejtvényfejtések' körét kijelöli. Az elméletre irányuló reflexió Mertont mégis kitaszítja a hősök panteonjából.

Nem meglepő négy európai szociológus (Habermas, Luhmann, Bourdieu, Giddens) mint egyéni elméletalkotó jelenléte. A vizsgált mezőben ők összefüggő csoportot alkotnak: 5 olyan munka van, amely Habermast, Bourdieu-t, Giddens-t és Luhmann-t egyaránt említi. Máshogy fogalmazva: a modern szociológia elméleteit számba vevő munkák fele ezt a négy szerzőt fontosnak tartja, a másik fele mindegyikőjüket figyelmen kívül hagyja. E csoport kapcsolódása a modern elméleti szociológia előző nemzedékéhez, azaz a parsonsi szociológiához és a szimbolikus interakcionizmushoz, részleges: az együttes előfordulás mind az öt esetben szerepel a szimbolikus interakcionizmus is, de az ötből csak három esetben szerepel Parsons.¹⁵

A kézikönyvek felületes elemzése tehát meggyőzően mutatja, hogy csak a szociológiai elméletek mezejéről és nem elméletről lehet beszélni. Ennek a mezőnek azonban jellegzetes a struktúrája. A következőkben némileg rendszertelen kommentárokat fűzök az ismertetett képhez.

Parsons árnyéka

Úgy vélem, Parsons két okból szerepel kiemelkedő helyen a modern elméletekről szóló áttekintésekben.¹⁶

Parsons cselekvésemélete jelentős szerepet játszott a 20. század közepén, amikor a fentebb említett kutatási apparátus és eljárás mód kialakult. Ezen apparátus kialakulásában az elméleti megfontolások csak alárendelt szerepet játszottak. A piackutatás, közvélemény- és médiakutatás gyakorlata volt a meghatározó, amelyben egy sok módon felhasználható eszközkészlet jött létre. Ebben az elméleti hiányos helyzetben a Parsons által 1937-ben meghirdetett elméleti fordulat (PARSONS, 1949) váratlan jelentőségre tett szert. Nem elsősorban azért, mert az amerikai szociológiai elméletbe bevezetett egy európai szociológiai hagyományt akkor, amikor az európai tudományosságnak még mindig volt valamelyes presztízse, hanem azért, mert az általa meghirdetett 'voluntarista' elmélet a társas jelenség magyarázatában kitüntetett szereppel ruházta fel a szándékokat, értékeket, normákat és az attitűdöket. Parsons úgy vélte, hogy a cselekvők valamilyen módon tudatában vannak szándékaiknak, tudatosan igazodnak a normákhoz, és attitűdjük valamilyen szinten tudatosulnak. Ezt fejezte ki az elmélete megjelölésére használt 'voluntarista' jelző. A kialakuló új empirikus kutatási modell éppen arra volt alkalmas, hogy ezeket

¹⁵Némiképp meglepő, hogy az utóbbi évek áttekintéseiben a marxizmus és neomarxizmus, amelynek egy bizonyos reneszánszáról korábban sokat beszéltek, szinte nincs is jelen. A napjainkban erőteljesen előretörő racionális döntésemélet (RDE) ezzel a megnevezéssel csak négyszer szerepel ugyan, de 8 kézikönyv említi vagy őt, vagy az őt időben megelőző, logikájában vele rokon cselekvéseméletet (mindkettőt kétszer). Az RDE részletesebb elemzését lásd HACK-HANDA József fejezetében.

¹⁶A következőkre lásd NÉMEDI, 2005a, 541 sk és az ott megadott irodalmat.

a többé-kevésbé tudatos mozzanatokot feltárja (pontosabban: a módszer révén elért eredmények arra engedtek következtetni, hogy a cselekvők a válaszaikban megadott tudatos(ult) motívumokkal rendelkeznek). Parsons cselekvésemélete *legitimálta* ezt a kutatási technológiát, noha véletlenül tett szert a legitimáló jelentőségére. Ő maga nem ismerte és később sem ismerte meg az újfajta kutatási módszert, s nem az volt a szándéka, hogy annak adjon elméleti alátámasztást.¹⁷

Parsons 1937 utáni munkái a mindennapi, rutinszerűvé vált szociológiai kutatás számára használhatatlanok. Nem tartalmaznak empirikusan ellenőrizhető, cáfolható elméleti állítást. Legjobb esetben csak arra alkalmasak, hogy fogalmi rendszerük segítségével újra lehessen írni már megfogalmazott és alátámasztott tudományos állításokat (pl. PARSONS-SMELSER, 1956).¹⁸ Munkáinak vonzerejét az adta, hogy egészen kivételes módon sikerült a társadalmat, a szociológia vélt tárgyát mint egységet ábrázolnia és konceptualizálnia. Ezzel mintha Durkheim szándékát váltotta volna valóra, aki szerint valamely társadalmi tény oka csak egy másik társadalmi tényben kereshető. Ezt az elvet a 'társadalmi immanenciája' elvének nevezhetjük. A parsonsi rendszerelmélet arra tett kísérletet, hogy a társas valóság egészét átfogja, de végül elmélet helyett csak egy kielégítően tagolt, rendszeres fogalmi sémát tudott kialakítani. A séma feladata lett volna, hogy helyet biztosítson az összes lehetséges szociológiai megállapításnak. Ebből következően valamennyi lehetséges megfigyeléssel összeegyeztethetőnek kellett volna lennie, vagyis cáfolhatatlannak — tautologikusnak. Bizonyos fokig az is volt és az is maradt.

Úgy vélem, Parsons egykori népszerűsége és mindmáig tartó elméleti jelentősége abból ered, hogy neki sikerült először átfogó sémáját mint önmagában megálló konstrikciót megalkotnia. Ez a séma a szociológia tudományának bizonyos szempontból igazi támasza lehetett. Csakhogy az elméletként megjelenő fogalmi séma nem határozta meg azokat a pontokat, áthidaló konstrukciókat, amelyek érdekében hozzáköthették volna ahhoz a paradigmátikus kutatási gyakorlathoz és kutatási apparátushoz, amely éppen az elmélet kidolgozásával egy időben alakult ki és terjedt el világszerte. Legitimálta azt, hogy a kutatási gyakorlat a hiedelmek, attitűdök, értékek vizsgálatára összpontosítson, de magából az elméletből (fogalmi sémából) nem sok következett a kutatási kérdésfeltevésekre nézve. Vagyis amikor a szociológia legközelebb állt ahhoz, hogy 'érett', paradigmátikus tudományként jelenjen meg, paradigmája abszurd vonásokat mutatott: nem kapcsolódott ténylegesen össze a domináns elméleti és a domináns kutatási modell. A személyek szintjén ez úgy jelent meg, hogy míg a mezoszintű elméleteket és kutatási praxist egyfajta kézenfekvő ideológiával ellátó Merton és az empirizmus apostola,

¹⁷Parsons jelentőségére a következőkben többször visszatérünk még az egyes hosszabb tanulmányokat bevezető rövidebb fejezetekben. Merton, aki alig végzett önálló kutatást, s amit végzett (még a Sorokin vezetése alatt álló harvardi tanszéken), az nagyon régimódi (történeti dokumentumelemző) volt, inkább illett az 1933 előtti német, mint az új amerikai szociológiába. Máig újra és újra idézett cikkeiben azonban, amelyek többnyire mások által elvégzett kutatásokat kommentáltak (MERTON, 2002), felhívta a figyelmet az új eszköztárral dolgozó kutatás eredményességére. Ezért lett könyve a talán legtöbbet idézett munka — hiszen majd mindenki talált benne valamit, ami a kutatási területéhez, az általa továbbépíteni kívánt mezőelméletéhez illett. Éppen ez az oka annak is, hogy az elemzett listán *nem* szerepel.

¹⁸Parsons 1946-ban kísérletet tett arra, hogy a Harvard Egyetemen létrehozzon egy kutatócsoportot, amely több oldalról vizsgálná a társas világot (*Department of Social Relations*), de ez a tudományintegráló szándéka is kudarcba fulladt.

Lazarsfeld a Columbián jól működött együtt, addig az újfajta empiria jellegzetes képviselője, Stouffer és Parsons között a Harvardon nem alakult ki közös munka.

A szimbolikus interakcionizmus: Parsons alternatívája?

A szimbolikus interakcionizmus és a belőle kinövő vagy vele rokon megközelítések nem jelentettek alternatívát Parsonsszal szemben, noha ma olykor úgy jelennek meg. A szimbolikus interakcionizmust mint irányzatot a szociológiában megteremtő Blumer nem csak személyes kvalitásai miatt maradt alul. Blumer nem nagyon vett tudomást a parsonsi nagy elméletéről, és bírálta a kialakuló kérdőíves szociológiai kutatás gyakorlatát is, de úgy, hogy egyikkel szemben sem fogalmazott meg követhető alternatívát. Immalomszerűen ismételt módszertani kifogásai tulajdonképpen megállják a helyüket, de sosem lett világos, hogy mi következik belőlük. Elméleti szempontból pedig egy későbbi nemzedékre maradt, hogy a Blumer által kisajátított George H. Mead töredékes gondolataiból valamit hasznosítson. Az a körülmény, hogy az elméleti megállapításokat gondosan kerülő Goffman és az ezoterikus, inkább szektavezérhez, mint iskolateremtő szociológushoz hasonló Garfinkel ma a szimbolikus interakcionizmus képviselőiként vagy azzal rokon elméleti irányzatok megteremtőiként szerepelnek, csak azzal magyarázható, hogy maga a szimbolikus interakcionizmus eredeti alakjában képtelen volt a maga választotta feladatnak megfelelni.

Úgy vélem, hogy a szimbolikus interakcionizmus és a rokon irányzatok (így a fenomenológia) nem múló népszerűségét tulajdonképpen az uralkodó empirikus kutatási gyakorlat maga magyarázza. Már említettem, hogy ez a kutatási gyakorlat roppant interpretációs szükségletet teremt. A kérdőíves kutatások nagyrészt véleményeket, hiedelmeket mérnek. Az egzakt, matematizált apparátus ezért nem helyettesíti a kapott eredmények értelmezését, s ebben az értelmezésben — igen sokszor — valamiféle töredékes 'megértő' módszer működik. Ez a 'megértés' nélkülözi a fenomenológián iskolázottak szofisztikáit eljárásait, igen sokszor mindennapi kompetenciákon alapul, ám kikerülhetetlen. A szimbolikus interakcionizmus, a fenomenológia és a rokon irányzatok népszerűségében talán a 'változók szociológiájának' lappangó lelkifurdalása tükröződik, az a sejtés, hogy talán valóban szükség van az értelmezés kifinomult technikáira, bár ezeket az uralkodó kutatási gyakorlat alárendelt pozícióba szorítja.

A négyek

A négy európai, egyaránt az 1930 körül születettek nemzedékébe tartozó elméleti szociológus együttes szereplése arra utal, hogy létezik egy meglehetősen elterjedt pluralista vízió arról, milyen *lehetne* a szociológiai elmélet. A négy szerző állításai tartalmilag nehezen egyeztethetők össze. Mind a négyen markáns javaslatokat fogalmaztak meg arra, milyennek kellene lennie a szociológia paradigmájának.¹⁹ Ezek a javaslatok nagyjából egy időben jelentek meg, a nyolcvanas évek elején, vagyis a hetvenes évek második

¹⁹ Lásd BOURDIEU, 1980b; 1982; GIDDENS, 1984; HABERMAS, 1981a; 1981b; LUHMANN, 1984.

felének elméleti mozgásai csapódnak le bennük. Ez az az időszak, amikor Amerikában is felértékelődött az 'európai' társadalomelmélet. Noha valamennyien egy *általános* szociológia programját fogalmazták meg, egyik program sem vált általánossá még olyan mértékben sem, mint amilyen a maga idejében a parsonsi volt.

Niklas Luhmann programja abban erős hasonlóságot mutat Parsonséval, hogy egyetemes, a társadalmi világ egészét átfogó akar lenni, ezért sokszor azt a benyomást kelti, hogy nem más, mint fogalmi séma. Ugyanakkor erős, empirikusan bizonyos mértékig felülvizsgálható kijelentéseket is tartalmaz. Nem áll oly mértékben távol a szociológiai kutatási gyakorlattól, mint Parsons. Luhmann rendkívül széles körből merített, nemcsak szociológiai, hanem történeti, szervezettudományi, jogi, politikatudományi és mindenekfelett filozófiai belátásokra támaszkodik. A standard szociológiai kutatások módszertanilag alkalmatlanok arra, hogy hozzájárulhassanak a luhmanni állítások ellenőrzéséhez. Ezért — noha a kilencvenes évekre Luhmann befolyása a német szociológiában nagyon erős volt — Amerikában sosem volt különösebben befolyásos, az ezredforduló után pedig a hozzá hű német szociológusok is erősen vesztek pozícióikból.²⁰

Jürgen Habermas elmélete kifejezetten az egymással összedolgozott pragmatista/szimbolikus interakcionista és fenomenológiai, valamint az ezzel szembeállított parsonsi-luhmanni megközelítés ötvözésére törekedett. Ebben az értelemben ugyan-olyan univerzális igénnyel lépett fel, mint Luhmann. Tőle eltérően nem kívánt univerzális fogalmi sémát alkotni. Állításai alkalmasak arra, hogy valamiféle empiria kiindulópontjával szolgáljanak. Az elmélet problémája mégis hasonló a Luhmannéhoz: kidolgozásában a szociológiai megfontolásokat fokozatosan háttérbe szorították a filozófiai eredetű gondolatok, kapcsolódása a ténylegesen folyó, üzemszerű szociológiai kutatáshoz felületes volt. Így azon sem lehet csodálkozni, hogy befolyása már a nyolc-vanas években is kisebb volt a német szociológiában, mint Luhmanné, majd teljes mértékben a filozófia, politika-elmélet, jogelmélet területére költözött át.²¹ Nemzetközi hatása ugyanakkor összehasonlíthatatlanul nagyobb Luhmannénál, Németországon kívül a kilencvenes években ő és Bourdieu a 'nagy' szociológusok. Afelől mégis alapos kétség merülhet fel, hogy mennyire vettek róla tudomást az egyes részterületekre koncentráló szakszociológiaiak. Habermas nem találta meg azt a pontot, ahol egyszerre lehetne érdekes a 'nagy' elméleti tradíció és a mezoszintű, egyre iparszerűbb kutatási gyakorlat számára.

A 'négy nagy' közül Pierre Bourdieu²² munkásságában kapcsolódott össze a leg-szorosabban az elméleti munka és az empirikus kutatás. Ezért tűnhet úgy, hogy neki lett volna a legnagyobb esélye arra, hogy a szociológia paradigmaalkotó figurája legyen. Ezt azonban több tényező is megakadályozta. Mellékesnek tartom, hogy nem a szociológia vitathatatlan központjában, az Egyesült Államokban, hanem a mégis csak periférikus Franciaországban működött. Nem tartom döntőnek Bourdieu elméleti írásainak közismerten metaforikus jellegét sem. Ez még előnyére is válhatott volna, ismervé a szociológiai kutatómunka rendkívül felaprózott jellegét: a számtalan kutatási

²⁰Sajnálatosan hiányzik ebből a kötetből egy elemző Luhmann-fejezet.

²¹Ezt a változást mutatja be a NÉMEDI Dénes fejezete.

²²Kötetünkben sajnos Bourdieu csak mellékszereplő: TAKÁCS Erzsébet fejezete foglalkozik a történetírással való kapcsolatával.

ág, 'szakszociológia' számára még kedvező is lehetett volna egy olyan paradigmátikus igényvel fellépő elmélet, amelynek alapfogalmai sokféle értelmezést engednek meg. Az már fontosabb, hogy maga Bourdieu és környezete is hajlott a szektásságra, amely nem ismer más kategóriát, mint a feltétlen hűséget és az ellenségességet. Ez felerősítette minden tartalmas, nem tautologikus és nem egy fogalmi sémára korlátozódó szociológiai elmélet problémáját. Minthogy az elméleti állítások és a domináns (Bourdieu által ugyan felhasznált, de megvetett) kutatási gyakorlat között nincs szoros kapcsolódás, hiányzik az igazi erőforrás ahhoz, hogy ezt a mezőt valaki integrálja.

Anthony Giddens esete kevésbé látszik bonyolultnak: ő ugyanis több, erős elméleti állításokat tartalmazó munka közzététele után, az 1994-ben megjelent *Beyond Left and Right* című könyvével lényegében feladta az elméleti szociológiai igényt, kordiagnosztá és politikai tanácsadó lett. Feltehetően ebben szerepet játszott, hogy elmélete, amely a pozitivista és hermeneutikus, rendszerelméleti és cselekvéseméleti megközelítések egyfajta szintézisére törekedett, nem tett szert arra a középponti szerepre, amely korábban Parsonsé volt. Nem ment el sem abba a szociológián túlmutató irányba, mint Luhmann és Habermas, sem az empirikus kutatás és elméleti fejtegetés olyan összekapcsolása felé, mint Bourdieu.

Nem lenne pontos, ha a fentebbi vázlatból valaki arra következtetne, hogy a mai szociológia multiparadigmatikus tudomány. Akkor volna ilyen a szociológia, ha egymás mellett léteznének olyan modellek, amelyek egyaránt tartalmaznak elméleti állításokat, egy hozzájuk tartozó kutatási gyakorlatot és megfelelő apparátust. Ez azonban csak ritka pillanatokban figyelhető meg. A helyzetet inkább paradigma nélkülinek lehet nevezni. Tekintetbe kell azonban venni azt is, hogy létezik egy meglehetősen független elméleti diskurzus, ahol egymással összeegyeztethetetlen, változó mértékben befolyásos elméleti modellek küzdenek a nagyon viszonylagos népszerűségért. Ez a mező jól strukturált, mert viszonylagos egyetértés uralkodik a tekintetben, hogy melyek azok a kölcsönösen összeegyeztethetetlen elméletek, amelyek számítanak. Létezik emellett egy jól fejlett, üzemszerűen működő kutatási gyakorlat, részterületekre vagy egyes jellegzetességekre koncentráló 'középszintű' elméletekkel, és a kettő között kicsi az átjárás.

Értelemszerűen a kézikönyvek elemzése, amelyre a fenti megjegyzések támaszkodnak, alkalmatlan arra, hogy a jelenbeli (és persze a jövőbeli) tendenciákra következtetni lehessen belőle. A kézikönyvek csak azt rögzíthetik, ami elmúlt. Az elemzett kézikönyvekben véleményem szerint két markánsan különböző időszak elméleti struktúrája vetül egy-másra. Az első szakaszt parsonsinak nevezném, és a 20. század közepétől a hatvanas évek közepéig-végéig terjed. A második szakasz megnevezésére nincs javaslatom, és nagyjából a nyolcvanas évek végéig terjedne. Elméletileg erre a szakaszra az 'európai' társadalomelmélet presztízsének növekedése a jellemző. A nyolcvanas-kilencvenes évekfordulóján jelentkeznek markánsan a szociológia 'válságával' kapcsolatos sirámok (amelyekre a bevezetőben utaltam). Ez a két elméleti szakasz jól korrelál a szociológia mint intézmény és gyakorlat két elkülöníthető időszakával. A negyven-ötvenes években alakult ki és szilárdult meg a szociológiai kutatás modern 'termelési módja', a 'változók szociológiája'. Ez az újfajta szociológiai tudástermelési mód ebben az időszakban lassan átszivárgott az európai centrumországokba. A második periódus

mindenütt a szociológia mint oktatási és kutatási üzem kiterjedésének és e kiterjedés, bővülés lefékeződésének az időszaká.

A szociológia intézményesülésére, a szociológiai 'paradigma' vagy 'paradigmák' mi-benlétére vonatkozó megjegyzések már alapot adnak bizonyos tanulságok óvatos megfo-galmazására. Úgy tűnik, árnyalni kell az elméleti anarchiára, a szociológia diszciplináris 'magjának' hiányára vonatkozó megjegyzéseket, panaszokat. Egyfelől a szociológia mégis kialakított egyfajta működőképes tudományos gyakorlatot, másfelől talán az elméleti anarchiában is van valamifajta rend vagy legalábbis értelmes és értelmezhető struktúra. Az a gondolat is felmerülhet, hogy talán azok, akik a koherencia, az elméleti integráció hiányát kéri számon a szociológián, egy irreális feltevésekből kiinduló implicit mércét használnak. Valóban szükséges feltétele-e a tudományosságnak az elméleti integráció, az elméleti konszenzus felé való mozgás?

EGY 'LEHETETLEN' TUDOMÁNY ÉS EGY 'LEHETETLEN' FOGALOM

Majd negyedszázada, hogy Alain Touraine meghirdette a 'társadalom' fogalma nélküli szociológiát (*Une sociologie sans société*: TOURAINE, 1981). Ezt a programot azóta is többször megismételte (TOURAINE, 1998; némileg módosítva TOURAINE, 2004). A program jól hangzik, különösen tanulmány címeként (*Auflösung des Sozialen*: BUDE, 1991; *Soziologie ohne Gesellschaft*: MÜLLER-DOOHM, 1991). Latour is úgy véli, hogy a 'társadalmi ösz-szeszereléséhez' először a 'társadalomtól' kell megszabadulni.

„Ma már nem világos, hogy vannak-e olyan viszonyok, amelyek elég specifikusak ahhoz, hogy 'társadalminak' lehessen őket tekinteni, és amelyek úgy csoportosíthatók, hogy egy sajátos 'társadalomként' működni képes területet alkossanak. Úgy tűnik, a társadalmi mindenféle szétfolyik, de sehol sincs igazán. Az a helyzet, hogy sem a tudomány, sem a társadalom nem maradt elég stabil ahhoz, hogy bármelyik egy erős 'szociológia' ígéretével szolgálhasson.“ (LATOUR, 2005,2.)

A 'szociológia' és a 'társadalom' fogalmak nem tartoznak olyan szorosan együvé, mint gondolni szokás. Közismert, hogy (apokrif) címe ellenére Max Weber *Gazdaság és társadalom* című könyve sem ismeri a 'társadalom' fogalmat mint terminust. Latour is a 'szövetkezés' (*association*) és a 'gyülekezet' (*assemblage*) terminusokkal kívánja körülírni azt a területet, amelyet legitim vizsgálódás tárgyának tekint (pl. LATOUR, 2005,7,108.), de már Simmer is a társadalmasodást (*Vergesellschaftung*) tartotta a szociológia valódi tárgyának (SÍMMELE, 1973,187).

A társadalom szó problematikus státusára a fogalom története is rámutat. Mint Manfred Riedel írja, a 18. század közepéig uralkodó volt az a felfogás, hogy a 'polgári társadalom' „polgárok társadalma, illetve közössége, akik mint szabadok és egyenlők egymáshoz kötődnek, és [...] egy politikai uralmi forma [...] alá vetettek“ (RIEDEL, 1972, 719). A 'polgári társadalom' ebben az értelemben, mint *societas civilis*, politikai képződmény. A társadalmat ma — elsősorban a francia (*société civile*) és brit (*civil society*) hagyomány szerint — sokszor a szerződés, az erkölcsileg vagy politikailag motivált megegyezés módjára gondolják el. Ennek megfelelően annak a lehetetlen feladatnak a megoldására hivatott, hogy a politikai testületet (*body politic*) mint a polgári társadalomból származót, ugyanakkor mint vele szembeállítottat lehessen elgondolni (LATOUR, 2005,162.).

Ezzel szemben a 19. század elejétől „polgári magánemberek társadalmáról [beszélhetünk], akik a szabadság és egyenlőség elveinek megfelelően személyekként és tulajdonosokként egymástól elválasztottak, és [...] nincsenek ember ember feletti uralmának alávetve“ (RIEDEL, 1972, 719-720.). A 'polgári társadalom' nem mint politikai társulás, hanem mint az emberek mindennapi és udvarias, csiszolt, vagyis civilizált együttműkö-

désén alapuló társadalmi ugyancsak az újkori gondolkodás, a felvilágosodás, különösen a skót felvilágosodás terméke (SELIGMAN, 1997). A magyar 'társaság' szó kettős értelme is őrzi ezt az állandó átmenetet a politikai és a magánszféra között.

A 'polgári társadalom' a társas kapcsolatoknak egy olyan tartományára is utal, amely a politikai kapcsolatoktól is, a szorosan vett magánszférától is elkülöníthető, s ebben az értelemben az állammal és a magánélettel szembeállított 'társadalomnak' tekinthető. Ez a társadalom nem más, mint „a modern munka- és cseretársadalom szerkezete (*Verfassung*)“ (RIEDEL, 1972, 779.). Ismert, hogy Hegel is ez utóbbi értelemben használta a 'polgári társadalom' terminust (HEGEL, 1971, 207. sk. [182-256. §]). Ezt a szóhasználatot Marx is átvette, de ő már abban az értelemben, hogy a polgári társadalom egyrészt a társas viszonyok egy meghatározott fejlődési fokát jelenti (pl. MARX-ENGELS, 1960, 73), másrészt a 'társadalom' egy részét, amely tulajdonos voltánál fogva mint burzsoázia gazdaságilag — éspedig véleménye szerint egyáltalán nem 'civilizált' módon — uralkodik a tulajdon nélküli proletariátus felett.

Az ingadozó szóhasználat — maga a társas viszony, illetve a társas viszonyok egy politikaelőtti 'szférája', valamint a társas viszonyok alakulásának egy 'korszaka' - megmaradt. A 'polgári társadalom' újra 'civil társadalom' lett, amelyről tudni véljük, hogy a társas kapcsolatok egy területét, bizonyos szerveződési formáit, intézményeit jelenti, másrészt 'kapitalista társadalom', 'ipari társadalom', 'kockázattársadalom', amely egyfajta fázist vagy állapotot jelöl. Máshogy kifejezve ugyanezt a kettősséget: a társadalom egyrészt a politikai rendszer, az állam ellenpontja, másrészt viszont a közösség (NISBET, 1993) — egyrészt az, ami 'emberi' a nyers és kíméletlen hatalommal szembeállítva, másrészt az, ami rideg és számító a közvetlen és bensőséges viszonyokkal szemben.

A 'civil társadalmi' megközelítésben²³ hangsúlyosan jelenik meg az a gondolat, hogy a 'társadalom' tagjai egymással szolidárisak, valamilyen értelemben egyenlők, a társadalom bizonyos értelemben homogén. A civil társadalom tagjait valamiféle alapvető közös meggyőződés hatja át, egyetértésre képesek — az ideális elképzelés szerint. Ebből következően a társadalom mint 'civil társadalom' képes a saját sorsát a kezébe venni, és történetileg hatékony lehet. Mint ilyen nem illuzórikus közösség, vagyis tagjai nem tévednek sem abban, hogy mi köti őket egymáshoz, sem abban, hogy együttélésüket szuverénül képesek alakítani (HUSZÁR, 2005a). A 'társadalom' egész mást jelent, ha a civil társadalom helyére a 'kapitalista', 'ipari', 'kockázat' 'fegyvelmező' vagy 'hálózati' társadalom lép: itt már szó sincs egyenlőségről, szolidaritásról, de történeti autonómiáról sem. A társadalom itt olyan erők hatása alá kerül, amelyeket nem képes befolyásolni, sok tekintetben éppen azért nem, mert e társadalmak tagjai helyzetük következtében nem képesek felismerni, milyen hatalmak irányítják sorsukat.

A 'társadalomról' szóló diskurzusban igen gyakori az a fajta szóhasználat is, amely szerint egy megadható területen levő, elkülöníthető társas egységről van itt szó. Körülbelül így értette nemcsak Spencer (SPENCER, 1997,33.; 1876,466.) és Durkheim (DURKHEIM, 1978,27), hanem Talcott Parsons is, amikor arról írt, hogy a társadalmi rendszerek alapeseite szükségképpen az „empirikusan önfenntartó társadalmi rendszer“. „Az ilyen típusú társadalmi rendszert, amely saját forrásaiból képes eleget tenni a hosszú távú fennmaradás minden lényeges funkcionális követelményének, *társadalomnak* fogjuk hívni.“

²³ Erre lásd HUSZÁR Ákos fejezetét.

(PARSONS, 1964,19.) Egy szótárban azt találjuk, hogy a társadalom „köznyelvi kategória, amely szerint a 'társadalom' a nemzetállamok határaival ekvivalens“ (ABERCROMBIE-HILL et al., 1984,231).

Hamis és szándékaimmal ellentétes lenne, ha az előbbieket úgy foglalnám össze, hogy a szociológia diszciplináris státusa azért problematikus, mert vélt tárgya megfoghatatlan, kusza és ellentmondásos, rémálom. A kuszaság további elemzése azonban talán előreviheti a gondolkodást.

EGYÉN ÉS TÁRSADALOM

Ismert, hogy Durkheim — sok más kortársához hasonlóan — azt tartotta az igazi nagy szociológiai problémának, hogy miképpen egyeztethető össze az egyén empirikus valósága és a 'társadalomként' felfogott bonyolult összefüggésrendszer. „Miként lehet az, hogy az egyén, miközben egyre önállóbb lesz, egyre szorosabban függ a társadalomtól? Hogyan lehet személyesebb és szolidárisabb egyszerre?“ (DURKHEIM, 2001, 54.). A felvilágosult és a 19. századi liberális felfogás nagy dilemmája volt, hogy miként lehet egyszerre biztosítani az egyéni szabadságot és a közösség fennállását garantáló szolidaritást, a 'testvériséget'. A problémát már Kant megfogalmazta:

„Az adottságoknak [ti. 'az ember észhasználatot célzó természeti adottságainak'] a társadalomban való antagonizmusa az az eszköz, amellyel a természet kifejleszti ezeket, amennyiben végül ez az antagonizmus válik a társadalom törvényszerű rendjének okává. Antagonizmuson itt az ember társiatlan társiasságát értem, azaz a társadalomba lépésre való hajlandóságot, amely azonban összekapcsolódik az ugyané társadalom szétszakadásával fenyegető általános ellenállással.“ (KANT, 1997,47.)

Ebből a szemszögből nézve a szociológia nem más, mint sikertelen kísérlet e modern társadalmasulást kísérő dilemma tudományos feloldására. Kant még bízott abban, hogy az egyéni, érdekkövető cselekvésekből értelmes rend alakul ki. A 19. század végére a probléma csak annyiban változott meg, hogy a kialakuló rend értelmességébe vetett bizodalom meggyengült.

A modern szociológiában természetesen az eredeti történetfilozófiai egyén/társadalom probléma átforgalmódott. Mint Nassehi írja, „a világra való reflexió mint *szociológiai reflexió* kezdetét az a diagnózis alkotja, amely szerint a társadalmi komplexitás és dinamika növekedése miatt az egyén egyre inkább önmagára utal“ (NASSEHI, 2003, 91.). Akárcsak a korábbié, a 20. század második fele szociológiájának története is könnyen megkonstruálható oly módon, hogy egyik oldalra kerülnek azok, akik a szubjektum, a cselekvő 'visszatérését' prognosztizálják, a másik oldalra azok, akik éppenséggel a szubjektívizmusban, a cselekvő szuverenitásának hangsúlyozásában látják a társadalom-tudományos gondolkodást fenyegető veszedelmet.

Az elsőre példa Alain Touraine, aki lankadatlan lendülettel hirdeti a 'szubjektum visszatérését' (TOURAINÉ, 1984). A pozitívan értelmezett modernitásról írta, hogy „neki kell helyreállítania azokat az intézményeket, amelyek minden egyes egyén alkotószabadságának a szolgálatában állnak, és nem a 'közérdeknek' vagy a 'közjónak' átkeresztelt társadalom szolgálatában“ (TOURAINÉ, 2005,131). Így kell érteni a 'társadalom

végéről', a társadalom 'szociális reprezentációjának' feladásáról kifejtett gondolatait, amelyben a társadalmi nagycsoportok, osztályok, elitek, társadalmi mozgalmak helyett „a cselekvő alkotószabadságát“ (uo. 133.) tekinti az elemzés kiindulópontjának.

A szubjektivizmus bírálata nem kevesebb tekintélyre támaszkodhat.

Az egyén és társadalom kérdése a mikro/makroellentét formájában is kínozza a modernebb szociológiát.²⁴ Mintha csak megismerési kérdés lenne: hogyan kapcsolható össze a magyarázat kétféle szintje. Hogyan lehet értelmesen makrookokból mikrookozatokra és mikrookokból makrookokra következtetni?²⁵ A probléma azonban azzal függ össze, hogy az emberi világot egyszerre kellene elgondolni mint szuverén, önmagukért felelősséget vállaló egyének világát és mint egyén feletti összefüggések determinisztikus világát. Ennek a dilemmának a feloldására sem a (luhmanni kifejezéssel szólva) individualizmusszemantika, sem az a rendszerszemlélet nem kínál eszközöket, amely az individuumot a kommunikáció sajátos effektusaként, megfigyelési sémájaként értelmezi (vö. NASSEHI, 2003, 118, 124-125.).

Nem specifikusan tudományos kérdésről van szó. Nem úgy áll a dolog, hogy van egy tárgy, amelyet a tudomány nem tud adekváтан megragadni (akár azért, mert megfigyelési eszköztára alkalmatlan, akár azért, mert fogalmilag felkészületlen). A mikro-makro probléma magának a 'társadalomnak' a gyakorlati problémája, legyen szó akár arról, hogy léteznek-e kollektív cselekvőkként felfogható nagycsoportok vagy sem, akár arról, hogy értelmes dolog-e a nagy vállalkozások tulajdonosairól beszélni, amikor csak a piac hullámzásait opportunistá módon követő anonim befektetőkről van szó. A társadalmi életben maguk a résztvevők kényszerülnek a folyamatos perspektívaváltásra. Mintha abból fakadna a szociológia skizofréniája, hogy egyszerre próbálja megőrizni a cselekvők perspektíváját, ugyanakkor tudományként kínosan kerüli, hogy pusztán a köznapi szemlélet lefordításának tűnjön. Minthogy azonban olykor a cselekvők is személytelen hatalmak által szabályozott rendnek, olykor saját maguk termékének tekintik világukat, a szociológia, akármelyik utat választja is, a világ pusztá interpretátorának tűnik.

A TÁRSADALOM MINT SZFÉRA

Az ezredforduló előtt Immanuel Wallerstein próbálta a szociológia diszciplináris problematikáját szélesebb társadalomtörténeti horizontban is elgondolni (GULBENKIAN, 1996; WALLERSTEIN, 1995a; 1999). Érvelésének lényege az volt, hogy az állam/piac/(civil) társadalom társadalomtörténetileg *valós* újkori elkülönülésének megfelel a politika-tudomány, a gazdaságtan és a szociológia elkülönülése.²⁶ A 20. század végi társadalmi világban azonban úgymond fenntarthatatlan ez a 'klasszikus' hármasság, és ez kérdéssé teszi magának a tudományos rendnek elképzelt szerkezetét is.

²⁴Lásd ALEXANDER et al., 1987; RITZER, 1991, 207 sk; TARDOS, 1998.

²⁵Sajátos szemszögből elemzik ezeket a kérdéseket a HACK-HANDA József és a CSIZMADIA Zoltán fejezetei.

²⁶Wallerstein három tagoló dimenziót látott, amely befolyásolta a modern tudományosság alakulását is: a jelen/múlt megkülönböztetést, a civilizált/primitív megkülönböztetést és az említett társadalom/politika/gazdaság megkülönböztetést. Ebben a sémában a jelen/múlt dimenzió választotta el a történeti tudományokat a társadalomtudományoktól, a civilizált/primitív a társadalomtudományokon belül az antropológiát a többitől és a harmadik az említett három tudományt.

A társadalom-gazdaság-politika tagolódás hármasszerkezete nem tárgyiasított 'létszférákat' jelölt ki. Az intézményképzés, a politikai gyakorlat és a nyilvános diskurzus során kialakított tagolódásról van szó, amelynek megvan a sajátos realitása, de semmiképp sem a társas világ 'természetes' rendje. A tudomány diszciplináris tagolódása és a társas világ intézményes tagolódása közötti viszony sem tekinthető egyszerűen leképezési viszonyoknak. Fogalmazzunk inkább úgy, hogy volt egy olyan történeti helyzet, amelyben az uralkodó diskurzus és intézményi gyakorlat ebben a hármasságban tagolta a környező világot, és éppen ezért a megfigyelő számára úgy tűnhetett, hogy a polgári rend 'természetes' módon rendeződik el ebben a struktúrában.

Hosszabb történeti folyamat eredménye volt, mire a 19. században a domináns diskurzus a ma ismert zűrzavaros formában rögzíteni tudta a 'társadalom' fogalmát, s ezzel egyben a 'társadalmi' kérdések körét is. A szegénység vagy a munkanélküliség azért 'társadalmi' kérdés, mert így határoztuk meg. Lehetne 'gazdasági' vagy 'politikai' is, de éppen az az említett hármasság elkülönítés lényege, hogy ne így legyen meghatározva. A piacgazdaság mint öntörvényű, erkölcsi szempontok által nem korlátozott összefüggés megragadása egyenértékű volt azzal, hogy rajta kívül jelöltetett ki a sajátosan társadalmi, azaz az 'üzlettől' elkülönült tények szférája. A kialakuló kapitalista világ szimbolikus reprezentációjának lényeges és valószínűleg funkcionálisan nélkülözhetetlen eleme volt a gazdasági, a társadalmi és a politikai különbségtételnek végigvitele, ez támasztotta alá a gondolkodás és a társadalmi észlelés alapstruktúráiban és ennél fogva az intézményrendszerben a társadalompolitikai és hatalmi megfontolásoktól független piaci viselkedést és annak ideológiai tehermentesítését. Ugyanez igaz a 'társadalmi/szociális kérdés' és a politikai berendezkedés elkülönítésére.

Az igen kiterjedt és sokrétű 19. századi diskurzusban, amely sok tekintetben a szociológia előzményét jelentette, a 'társadalmi kérdés' hangsúlyosan jelent meg — de a fenti sajátosan leszűkített értelemben. A 'társadalmi' (*social*) nem a polgári (*bourgeois*) társadalomra vonatkozott, de nem is az állampolgárok politikai közösségére, hanem mindazokra a problémákra, amelyek az ebből a társadalomból és közösségből hosszú ideig ténylegesen kirekesztett 'veszedelmes' osztályokkal kapcsolatosak. A 'társadalmi munka' (*social work*) által elősegítendő 'társadalmi reform' azt a célt szolgálta, hogy megszelídítse és valamilyen részleges értelemben az igazi polgári társadalomba integrálja ezeket a társadalmi tekintetben kérdéses csoportokat (CASTEL, 1998b). Nemcsak diskurzusokról volt szó, hanem intézményekről és gyakorlatokról is — egy 'társadalmi kérdéssé' összeálló nagy halmazról, amelyhez a kialakuló szociológia nagyon ellentmondásosan viszonyult.

A szociológia mint önálló diszciplína tehát kapcsolódott a modern kapitalista társadalmak ideáltipikus hármasszerkezeti tagoltságához, de a szociológia mint intézmény csak akkor vált önállóvá, amikor minden vonatkozásban csorbulni kezdett az állam-gazdaság-társadalom klasszikus hármasszerkezete és vele az állam-gazdaság-társadalom elkülönülésére vonatkozó liberális képzetrendszer. Ez nem véletlen egybeesés, nem is a szociológia megkérdőjelezésének az eredménye más tudományokhoz képest. Amikor a szociológia üzemszerűvé vált, és az egyetemi közeg eltűrte a 'társadalmi kérdések' tárgyalásának tudományossá tételét, a 'jóléti' reformokat bevezető társadalmakban éppen az állam és a gazdaság határainak bizonyos fokú újradefiniálása következett. A szociológia, a 'társadalom' tudománya, azt is feszegette, hogy milyen módon ágyazódik bele a

piaci, gazdasági intézmények világa és az állami hatalom a 'társadalmi' összefüggésekbe, és milyen hatással van rájuk.

A szociológia 'nagy' korszakában (nagyjából a 20. század közepén) sajátos kételkedéset mutatott. Egyrészt hajlott arra, hogy a szorosán vett 'társadalmi' problémákkal foglalkozzon, valamiféle gazdaságtól és politikától elválasztott társadalmiság modelljét alkossa meg, másfelől azt demonstrálta, hogy lehetetlen a 'gazdaság' és a 'politika' működése bizonyos 'társadalmi' előfeltételek teljesítése nélkül. Durkheim és Parsons képviselte a legkövetkezetesebben a 'szocialitás immanenciájának' gondolatát, vagyis azt az eszmét, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatát nem a 'társadalmi' határain kívül kell keresni.²⁷ Ugyanakkor mindketten nagyon határozottan állították azt is, hogy a gazdaságtani magyarázat elégtelen, rövidre zárt, leegyszerűsítő. Vagyis, ha úgy tetszik, a szociológia önállóságának hangsúlyozása mellett mindketten kétségbe vonták a gazdaságtan önállóságát. A parsonsi strukturális-funkcionalista modell (például PARSONS-SMELSER, 1956) a gazdaságot és a politikát is magába integrálta, és a kulturális-normatív feltételek elsődlegességét emelte ki. Sokkal megfontoltabban és körültekintőbben, de lényegében hasonlóan járt el még Habermas is. Nála a gazdaság a pénzmédium működésén alapuló önállósuló rendszer, s ebben az értelemben a gazdaságtan tárgya. Ugyanakkor a gazdaság működése a társadalomelmélet par excellence tárgyát alkotó életvilágbeli racionalizációs folyamatoktól függ (lényegében a racionális magánjog kialakulásától). Ily módon a gazdaságtan maga is előfeltételezné azt a szociológiát, amely az életvilág elemzéséből indul ki (HABERMAS, 1981b).

A szociológia azt mutatta be, hogy a 'valóságban' a társadalmi, politikai és gazdasági kérdések összefonódnak, s különálló kezelésük, egymástól való elszigetelésük tarthatatlan. Ha kerülte is (Durkheim tanácsát követve), hogy a társadalmi ne társadalmi okokkal magyarázza, attól általában nem riadt vissza, hogy a nem társadalmi a társadalmival magyarázza.

Mint említettem, az önálló szociológia akkor volt a legjobb állapotban, amikor a gazdaság és politika öntörvényűségét hangsúlyozó liberális szemlélet bizonyos fokig meggyengült, amikor a 'társadalmi' szempontok fontossága vagy megkerülhetetlensége — a centrum nagy államaiban — a politikában is érvényesült. A szociológia, amelyhez számos más társadalom- vagy embertudománnyal szemben nem kapcsolódott jól definiált hivatás, sikerre, befolyásra csak akkor volt esélye, ha egyéb, a hivatási rendszeren és a hozzá kapcsolódó egyetemi viszonyokon kívüli tényezőkre számíthatott. A 19. századi amatőr társadalomkutatás akkori népszerűsége abból táplálkozott, hogy a 'társadalmi (szociális) kérdésnek' jelentős súlya volt a közbeszédben, a nyilvánosságban.²⁸ Úgy vélem, a 20. században éppen az jelentett nagy erőforrást a szociológia számára, hogy a nyilvánosságban, a politikai diskurzusban, egyes szervezett társadalmi csoportok önértelmezésében fontos téma lett a 'társadalmi kérdés', éppen nem az állami politika és a szabad piacgazdaság kérdéseitől független problémaként, hanem mint olyan kérdés,

²⁷Touraine ennek az eszmének a lényegét abban látta, hogy „a társadalomnak csak társadalmi alapja van“, s a 'társadalom önmegalapozásának' gondolatában „a társadalmak önátalakítási képességében való határtalan hitet“ fedezett fel (TOURAINÉ, 2005, 75, 78.).

²⁸A harmincas években a 'népi szociográfia' néven ismert magyarországi amatőr társadalomkutatás is közvetlenül bizonyos társadalmi problémák nyilvánosságban való megjelenéséből, a parasztságra vonatkozó irodalmias-politikai diskurzusból merítette erejét (NÉMEDI, 1985).

amely ezzel a politikával és a gazdasági rendszerrel szorosan összefügg. Az a gondolat, hogy a 'társadalmi' problémák fontos és vizsgálatra érdemes kérdések, azért tudott érvényesülni, mert sokan úgy gondolták, hogy a 'társadalmi kérdés' közvetlen politikai és gazdasági relevanciával rendelkezik.

Amikor a közbeszédben és a politikai diskurzusban a szervezett társadalmi csoportok meggyengülésével párhuzamosan az a meggyőződés kerül előtérbe, hogy a gazdaság öntörvényű terület, ahol 'társadalmi' megfontolások nem játszhatnak szerepet, ez a 'társadalomra' irányuló reflexiók hitelvesztésével, a 'társadalomra' specializálódott tudományosság identitászavarával jár együtt.

„A gazdaságnak a politikától való elkülönülése és előbbinek az utóbbi szabályozó beavatkozásától való mentessége, amely a politikának mint hatékony képviselőnek a hatalomtól való megfosztását jelenti, jóval többet sejtet, mint pusztán eltolódást a társadalmi hatalom megosztásában. [...] A mozgás újszerű globális szabadságának egyik legjelentősebb hatása, hogy egyre nehezebbé, talán összességében lehetetlenné is válik a társadalmi kérdéseket ismét hatékony kollektív cselekményé összekovácsozni.“ (BAUMAN, 2002,109-110.)

A szociológia helyzetének meggyengülése egybeesik a liberális szemlélet megerősödésével, a 'jóléti állam' elleni politikai támadások kezdetével. A gazdaság öntörvényűségét, az állami beavatkozástól és a társadalmi szolidaritás szempontjaitól független működését hangsúlyozó neoliberais politikai erők nem is rokonszenveznek a szociológiával.²⁹ Persze ma sem arról van szó, hogy a gazdaság működése a 20. század végén a politikai folyamatokkal és a társadalom szerkezetével szemben autonómabbá vált volna, sokkal inkább arról, hogy a hatalom súlypontjai rendeződtek át, s korábban erős szereplők (állami bürokrácia, szervezett 'társadalmi' csoportok) viszonylagos ereje gyengült meg más hatalmi tényezőkkel szemben.

E hosszúra nyúlt megjegyzéssorozat tanulsága csak annyi, hogy a szociológia diszciplináris önállósága vagy önállótlanúsága összefügg azzal, ahogy a társadalom-gazdaság-politika intézményes és szimbolikus megkülönböztetése alakul. Nem állítható, hogy a tudományos hármasság a 'valós' hármasság leképeződése lenne, mint ahogy fordítva az sem igaz, hogy az intézményes szerkezet pusztán a tudományos diskurzusból átvett képzetek terméke lenne.

A TERÜLETI TÁRSADALOM VÉGE

A szociológia alakulását és a 'társadalom' (a 'politika' és a 'gazdaság') mibenlétét is érintő kérdés a 'globalizáció'. Az ismert fejlemények miatt egyre inkább tarthatatlanná válik a 'társadalmat' térben körülhatárolt egységként felfogó modell.

„Ahogy mi használjuk, a 'globalizáció' a társadalmi tér természetét érintő messzemenő változásra utal. A terület feletti — vagy alternatív megjelöléssel 'világot átfogó' vagy 'határokon átnyúló' — kapcsolatok szaporodása és elterjedése véget vet a 'területiségnek' nevezhető helyzetnek, annak, ahol a társadalmi földrajz teljes mértékben területi.“ (SCHOLTE, 2000,46.)

²⁹ Margaret Thatchernek az a maga idejében sokat emlegetett mondása, hogy társadalom nincs (csak családok és emberek), mélyebb és többretegű jelentéssel rendelkezett, mint ő maga gondolta.

A hely a szó tágabb értelmében nem vesztette ugyan el jelentőségét, de alaptalanná vált az a széles körben elterjedt és a társadalomfogalomban is nagy szerepet játszó elképzelés, amely a „nemzetállamot mint a társadalmi folyamatok tartályát“ szemlélte (NASSEHI, 2003,151; SASSEN, 1999).

A társadalmi folyamatok óhatatlanul lokalizáltak (ezért beszél ROBERTSON [1995] inkább 'glokalizációról'), de a lokalizálás módja nem ugyanolyan, mint volt a nemzetállami kapitalizmus fénykorában. A területi állam a maga idejében a hatalom centralizációját és az alávetett terület bizonyos homogenizációját jelentette: egységes jogrendszert, adórendszert, azonos elvek szerint felépített közigazgatást, egységes alattvalói, később állampolgári státust, ennek folytán világos elhatárolódást a környezettől, a külföldtől — és mindennek betetőzéséként nyelvi-nemzeti egységet. A nemzetállam valószínűtlen alakulat volt. Az ideáltipikus nemzetállam egyszerre gazdasági egység, szuverén főhatalom alá vetett terület, politikai kommunikációs közösség, nyelvi és kulturális tekintetben önmagában megálló entitás, felszerelkezve mindazokkal a képződményekkel, amelyek életének teljességét adják — ideértve az olyan értelmiségnek kedves dolgokat is, mint a nemzeti könyvtár és színház, az egyetemek a tudományok teljességével, tehát egy önálló és sajátos szociológiával is!

Egész más az a területiség, amely például Manuel Castells elemzéséből kirajzolódik. Az általa bemutatott 'hálózat-társadalom' nem rendelkezik olyan határokkal, mint a területi államok. Ez a társadalom is térbeli persze, de a térbeliség itt mást, a hálózatot jelenti.

„A hálózatok által definiált topológia határozza meg, hogy a távolság vagy a kölcsönhatás intenzitása és gyakorisága két pont (vagy társadalmi pozíció) között rövidebb, intenzívebb vagy gyakoribb-e abban az esetben, ha mindkét pont ugyanannak a hálózatnak a csomópontja, mint akkor, ha nem ugyanahhoz a hálózathoz tartoznak. Másrészt egy adott hálózaton belül az áramlások számára nincs távolság (vagy ugyanaz a távolság) az egyes csomópontok között.“ (CASTELLS, 2005,599.)

A csomópontok hatalmi csomópontok: politikai, pénzügyi központok, az információ csomópontjai. A hálózatosság nem egalitárius. Míg a területi állam legalább ideológiájában tételezte az alattvalók egyenlőségét, a hálózat eleve különbségen alapul: a hálózatban levők és a területileg rögzítettek különbségén. Bauman is ebben a változásban látta a globalizáció lényegét.

„...nagyon valószínű, hogy századunk [a 20. század] utolsó negyede úgy vonul be a történelembe, mint a tértől való elszakadás nagy függetlenségi háborúja. Ez alatt a háború alatt lényegében az történt, hogy a döntéshozó központok következetesen és visszavonhatatlanul elszakadtak a területi kényszerítő erőktől — azaz a helyi közösségi korlátoktól, mindazokkal a költségvetési számításokkal együtt, amelyek megalapozzák az e központok által hozott döntéseket.“ (BAUMAN, 2002, 24-25.)

Az idézet utolsó mondata arra utalt, hogy a hálózatosság vagy 'deterritorializálódás' azzal jár, hogy azok a területileg rögzített (lényegében nemzetállami) központok, amelyek a 'szociális kárpótlások' révén egyfajta egyensúlyt hoztak létre (Habermas terminusait használva) a magántulajdonos gazdaság, a bürokratikus állam és a kolonizált életvilág között, elvesztik, ha nem is az akaratukat, de a képességüket, hogy ezt biztosítsák. Ahogy Scholte írja: „...a globalizáció aláásta azt a modern territorialista premisszát,

hogy a társadalmi kohéziót az állam-nemzet-ország-társadalom garantálja...“ (SCHOLTE, 2000, 228.). Félrevezető azonban csak a kohézió képességének elvesztéséről beszélni. A hatalom másfajta elosztásáról van szó, amit a globális folyamatokra utaló metaforákban rejlő egyenlősítő, kiterjesztő értelmű mellékjelentések olykor elfednek.

„A globalizáció félrevezető terminus lehet annak az eltolódásnak a megjelölésére, amelynek során azt a globális pénzügyi rendszert, amelyet az Egyesült Államok főhatalma alatt álló kormányzati ügynökségek hierarchiája ellenőrzött, egy olyan, ugyancsak globális pénzügyi rendszer váltja fel, amelyben a kormányok pénzügyeiket kismértékben tudják ellenőrizni, és keményen harcolnak egymással, hogy elnyerjék a magánellenőrzés alatt álló tőke segítségét és kedvezéseit.“³⁰ (ARRIGHI, 1999,119.)

Mint sokan leírják, a legfontosabb változás az, hogy a pénzpiacokon mozgó tőkék mennyisége nagyságrenddel múlja felül az árucseré értékvolumentét.³¹ A pénzpiacok felszabadulása a 20. század utolsó negyedében (ebben az utolsó lépés a kelet-európai államszocializmusok összeomlása volt) átalakította a kapitalizmus működésmódját. Egyfelől létrejött a nemzetállami határokat valóban figyelmen kívül hagyó gazdasági cserefolyamat: a tőkék (gazdasági értelemben 'fiktív tőkék') szabad áramlása. Ebbe állami szinten sokkal kevésbé lehet beavatkozni, mint a 'reálgazdaság' cserefolyamataiba, az áruforgalomba és a befektetéstőke-mozgásokba. Másfelől ezek a folyamatok megváltoztatták a tőke feletti ellenőrzés módját. A tőketulajdon jelentős része biztosítási társaságok, befektetési alapok és nyugdíjalapok kezében van. Ezek 'opportunistá' módon viselkednek (másképp fogalmazva: a 'tiltakozás' [voice] helyett adott esetben a 'kivonulást' [exit] választják,³² természetesen ezzel megnövelve annak esélyét, hogy 'kivonulással' fenyegetőzve 'tiltakozásuk' is hatékonyabb lesz), azaz az árfolyamokra és a megtérülésre figyelve hamar túlradnak értékpapírjaikon, ha azok nem nyújtják az elvárt teljesítményt. Ezzel jelentős nyomást képesek gyakorolni a vállalkozásokra.³³

Míg a 'szervezett kapitalizmus' korában, a 20. század első felében a tulajdonosok rováására a menedzserek pozíciója erősödött folyamatosan (amint azt több társadalomtudományi elmélet is regisztrálta), addig a szabad tőkeáramlással és a tőkepiacok felfordulásával (a 'részenyiteltulajdonosi érték' [shareholders value] ideológiájára támaszkodva) a menedzserekből, a pénzügyi szolgáltatókból és a tőkepiacok névleg az anonim befektetőket képviselő szereplőiből álló hálózatok határozzák meg a folyamatokat. Ez nem a menedzserek trónfosztásához vezetett, ellenkezőleg. A hatalom gyakorlásának bázisa azonban többé nem a vállalaton mint szervezeten és intézményen belül található.³⁴ A pénzpiaci kapitalizmus a jelen összefüggésben azért érdekes, mert a menedzserekapitalizmus viszonylag nagyobb lehetőségeket biztosított a gazdasági folyamat nemzetállami szintű szabályozására és ellenőrzésére. Ez teret nyitott a jóléti állami

³⁰ Ez az, amit ma üzemgazdasági kifejezéssel 'telephely-konkurenciának' (*Standortkonkurrenz*) neveznek: ez a nemzetállamok versenye azért, hogy melyikük tudja a hálózatban működő tőkéket a legkedvezőbb feltételekkel (értsd: a legkisebb újraelosztási terheléssel) magához csalogatni.

³¹1998-ban a devizapiacokon naponta 1400 milliárd dollár mozgott (DÖRRE-BRINKMANN, 2005,94.).

³²E fogalmakra lásd HIRSCHMAN, 1995.

³³Az Egyesült Államokban a legnagyobb 1000 társaság részvényeinek körülbelül 60%-a a nyugdíj- és befektetési alapok tulajdonában van. 1987-ben a New York-i tőzsdén a szereplők átlagban 1,4 évig tartották meg a megvásárolt részvényeket (1960-ban ez az átlag még 8,3 év volt). (Lásd WINDOLF, 2005, 23-24.)

³⁴Lásd AGLIETTA-REBÉRIOUX, 2004; DEUTSCHMANN, 2005; DÖRRE-BRINKMANN, 2005; WINDOLF, 2005.

politikák számára, valamelyes befolyást biztosított az e politikákat alátámasztó vagy legitimáló társadalomtudományoknak, így a szociológiának is. A nemzetállamok vagy államszövetségek befolyása csekély a pénzügyi kapitalizmusra; még a hegemon államhatalom, az Egyesült Államok politikai központja is nagyjából tehetetlen a globális pénzügyi folyamatokkal szemben. A globalizáció tehát nemcsak a sokat emlegetett globális információáramlás és információs hálózatosság miatt érdekes, hanem azért is, mert a globalizáció magvát alkotó gazdasági folyamatok átalakítják az erőviszonyokat és a hatalmi beavatkozás lehetőségeit.³⁵

A nemzetállami keretek között meg nem szelídíthető kapitalizmus dinamikája a tudományosságot is érinti. A tudományosság egyrészt a gazdasági innováció fontos tényezője, másrészt éppen leginkább innovatív képességei révén közvetlen hatást gyakorol a társadalom újratemmelhetőségére (informatika, atomenergia, nanotechnológia, biotechnológia). Minthogy a tudományos innováció technikai alkalmazása összefonódik a kapitalista szervezetek működésével, a nemzetállami intézmények egyre kisebb mértékben képesek ellenőrizni a 'kivonulás' opcióval fenyegető innovatív cégeket, azok pedig kevésbé érzékenyek újításaik társadalmi következményeire (BECK, 2002, 207. sk.). Ilyen körülmények között sérül az a fajta kommunikációs viszony is, amely a demokratikus nemzetállam, a civil társadalom és a tudomány között elvileg létrejöhetne.

A szociológiai kutatás — és éppen a sikeres mezoszintű elméletekkel dolgozó üzemszerű szociológiai kutatás — 'gyakorlati paradigmája' belátható kutatástechnikai okokból erősen kötődött és kötődik a territorialitáshoz és a nemzetállami szintű hatalmi központokhoz. Az alapvető adatbázisok még mindig nemzeti-állami szinten állnak rendelkezésre, de mindenki tudja, hogy a legérdekesebb kérdések nem ezen a szinten vetődnek fel. Az elemzési keret sokszor az eleve adott állami intézményi keret, noha az sokszor irreleváns. A „nemzeti szemléletmód határainak, kategóriáinak, rendezési elképzeléseinek és változóinak megkérdőjelezetten átvitelét a társadalomtudományi megfigyelői és elemzői perspektívába“ nevezi Beck 'módszertani nacionalizmusnak' (uo. 85.). Az állítás tehát az, hogy a társadalomtudományok olyan keretben írják le a 'valóságot', amelyet a 'valóság' egy korábbi konfigurációja kényszerített rájuk. Pontosabb, ha azt állítjuk, hogy ezek a leírási gyakorlatok nem külsődlegesek a leírás tárgyához képest, hanem részei ennek a 'tárgynak'. Nem leképezési viszonyról van szó, nem arról, hogy a 'nacionalista' társadalomtudomány pusztán 'tükröznék' azt a tényt, hogy nemzetállamok léteznek. A 'nacionalista' módszertant követő társadalomtudomány a nemzetállami keretekben épülő integráció szerves része volt, és vele együtt kezd a folyamatok peremére szorulni. Beck szerint a globalizáció körüli harcok egyik tétje az, hogy a társadalomtudományos diskurzus ragaszkodik-e a korábbi értelmezési sémákhoz, velük alapozva meg a globalizáció kritikáját, vagy átáll a globalizációs beszédmódra, s abból épít ki egy „kozmpolita szándékú kritikai elméletet“ (uo. 50.).

³⁵ Teljesen félrevezető tehát a globális pénzügyi kapitalizmusnak és a Hilferding-féle fináncióknak az összekeverése, mint ezt Pokol Béla teszi modern neogramsciánus (Kees van der Pijl, Róbert Cox) és baloldali (Joan Roelofs) szerzőkőre támaszkodó, de a balliberális értelmiség elleni *ressentiment* által fűtött, durván kisebbségellenes könyvében (POKOL, 2005).

Mindmáig népszerű Ulrich Beck hatásosan megfogalmazott diagnózisa a kockázattársadalomról. Beck könyvét, mint ismert, Csernobil *előtt* írta, de a piacra közvetlenül Csernobil *után* jutott ki. Sikere részben bizonyára ennek köszönhető, hiszen mindenki rögtön az atomtechnológia kockázataival kapcsolhatta össze a kockázattársadalom diagnózisát. Beck azt hangsúlyozta, hogy az igazi kockázatok nem az emberi cselekvést ősidők óta kísérő gondatlanság eredményei, hanem szisztematikusan előállítottak.

„[A kockázatok] rendszerszerűen meghatározott, gyakran *visszafordíthatatlan* károsodásokat okoznak, alapjában véve legtöbbször *láthatatlanok, oksági értelmezéseken* alapulnak, tehát először és kizárólag a rájuk vonatkozó (tudományos, illetve tudományellenes) *tudásban* jönnek létre, a tudás megváltoztathatja, csökkentheti vagy felnagyíthatja, dramatizálhatja vagy ártalmatlannak állíthatja be őket, s ennyiben kiváltképpen *nyitottak a társadalmi meghatározási folyamatok* számára.“ (BECK, 2003,30-31.)

Beck szerint ezek a 'láthatatlan' kockázatok — az individualizáció hosszú távú folyamatával együtt — a társadalom szerkezetét is messzemenően átalakítják. A kockázatok nemcsak a társadalmak területi határait oldják fel, hanem a társadalom és a természet alapvetőnek tekintett határát is.

„A 19. század társadalomelméletei (és 20. századi, módosult változataik) a természetet előzetesen adottnak, általunk kijelöltnek, alávetendőnek gondolták: emiatt mindig olyasminek, ami szemben áll velünk, idegen tőlünk, különbözik a társadalomtól. [...] A20. század végén a 'természet' *sem* nem 'előzetesen adott', *sem* nem 'általunk kijelölt', hanem történelmi termékké vált: a civilizált világ olyan belső szervezetét jelenti, amelyet a saját újratermeléséhez szükséges természeti feltételek szétrombolása vagy veszélyeztetése jellemez. [...] A természet társadalmisításának figyelmen kívül hagyott mellékhatása a *természetrombolás és -veszélyeztetés társadalmisítása*, gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondásokká és konfliktusokká való átalakulása...“ (Uo. 122.)

Amennyikén kétségessé válik a természet és a társadalom közötti különbség, akkor nemcsak a természet kontúrjai mosódnak el, hanem a társadaloméi is.³⁶ Bizonytalanná válik a tagsági státus maga. A hagyományos európai diskurzusban az ember éppen nem természeti, azaz morális lény voltában volt a társadalom tagja, a társadalom lényege szerint valamiféle 'természetellenes' képződmény. Csak a társadalom 'természetellenes' volta érteti meg, miért volt olyan erős kritikái éle a Marx által a nem emberhez méltó vagy elidegenítő viszonyokra használt 'természet adta' (*naturwüchsig*) kifejezésnek. Marx is tudta természetesen (!), hogy az ember természeti lény, de fontosnak éppen azt tartotta, hogy kidolgozza magát a természetből.

A társadalom és természet határa a modernitás kulturális magától értetődőségeihez tartozik, s mint ilyen paradox, mert a modernitás egyrészt abszolút különbségként tételezte, másrészt a társadalmat a természettől elválaszthatatlannak gondolta el. Mint Mary Douglas írja, a társadalmi rend és az, ahogy a társadalmak a világot, a természeti világot szemlélik, osztályozzák, szorosan összefügg (DOUGLAS, 1966; 2003). A modern világban éppen a természet objektivitása, a természettörvények szabályszerűsége gon-

³⁶ Ezt és a következő kérdéseket bővebben tárgyalják SZABARI Vera és KIRÁLY Gábor fejezetei.

doszkodik arról, hogy a társadalmi rend megbízható legyen.³⁷ A világ stabil, és ennek biztosítéka az a szabályszerű természeti rend, amelyet a Gondviselés berendezett, de amelybe pontszerűen, esetről esetre már nem avatkozik be. Az emberek megegyezésének ez a természeti szabályszerűség alkotja a háttérét.

Bruno Latour ugyanezt a problémát egyfajta kiegészésként írta le. Hobbes és Boyle részben explicit, részben implicit vitájával foglalkozva egy kettős elhatárolás kialakulását mutatta be. Egyfelől Boyle feltalálta a laboratóriumot, ahol speciális gépezetek (pl. vákuumszivattyúk) állították elő a jelenségeket. A laboratóriumban megfigyelt tények reprezentálják (képviselek és megjelenítik) a természetet. A tudósok e tények képviselői, létrehozzák és szavatolják objektivitásukat. Ez az objektív, valójában a laboratóriumban előállított világ a természet. Hobbes ezzel szemben feltalálta a racionális állampolgárt, aki a társadalmi szerződés révén létrehozta a Leviathánt, a halandó istent, a szuverént, aki reprezentálja a polgárokat — vagyis Hobbes 'feltalálta' a társadalmat.

„Olyanok, mint két alapító atya, akik egyetértésben munkálkodnak egy és ugyanazon politika-elméleti újítás előmozdításán: a nem emberek reprezentációja a tudományra tartozik, de a tudomány nem folyomódhat a politikához; az állampolgárok reprezentációja a politikára tartozik, de a politika semmiféle kapcsolatban nem állhat a tudomány és technika által termelt és mozgósított nem emberekkel.“ (LATOUR, 1999b, 55.)

A modern világ kettősségéről van tehát szó. A két rend — a társadalomban egyesült állampolgároké és a dolgoké, a természeté, a tudományos tényeké — egymást támogatja. A modern társadalmi rend egyik támasza az a meggyőződés, hogy a társadalmi rend racionális berendezkedése garantálja a sikeres alkalmazkodást az objektív természeti rendhez, s hogy kellő figyelem jut az objektív természeti rend megismerésére — ahogy ezt a tudományról szóló mindennapi diskurzusok állandóan hangsúlyozzák. Másfelől a természeti törvények objektivitása alapot adhat a reménynek, hogy lehetséges ésszerű egyetértésre jutni.

Latour szerint a társadalom és a természet elválasztása erősen kérdéses. A világ inkább hibridekkel van tele, olyan lényekkel, amelyek egyszerre emberiek és nem emberiek. Vagy inkább hálózatokról beszélhetünk, amelyek „sem nem objektívák, sem nem társadalmiak, és nem is diskurzuseffektusok, még ha valóságosak, kollektívák és diszkurzívák is“ (uo. 19.).

„Igen, a tudományos tények valóban konstruáltak, de nem lehet őket visszavezetni a társadalmi dimenzióra, mert ezt a dimenziót a megkonstruálása céljából mozgósított tárgyak népesítik be. Igen, ezek a tárgyak valóságosak, de olyannyira társadalmi cselekvőknek néznek ki, hogy nem vezethetők vissza a tudományfilozófusok kitalálta valóságra *odakint*.“ (Uo. 20.)³⁸

³⁷Régi pozitívista eszme, hogy a természettudomány igazsága egyben a társadalmi egyetértés és béke alapja és garanciája is lehet. „A vallási hiedelmek hanyatlása óta az egyesítés, valamint az ösztönzés és irányítás képessége egyre kizárólagosabb módon a pozitív elképzelések összességének a sajátja, s csak ezek képesek ma spontán módon egy olyan igazi értelmi közösséget létrehozni, a világ egyik végétől a másikig, éppoly tartós, mint kiterjedt alapokon, amely egy nagyobb politikai szerveződés szilárd alapja lehet.“ (COMTE, 1979,27.)

³⁸Callon erről így ír: „A translációs hálózatok egy kontinuumot hoznak létre a két szélsőség [ti. a társadalom és a természet] között — két olyan szélsőség ez, amelyek gyakorlatilag elérhetetlenek. Ha még mindig szeretnénk társadalomról és természetről beszélni, jobb lenne, ha azt mondanánk, hogy a

Latour, aki tudománykutatással foglalkozik, elsősorban a tudomány által létrehozott olyan hibrideket vizsgálta, amilyenek a kutató kollektívával szoros szimbiózisban létező kísérleti apparátusok, az ezekből származó 'feljegyzések' (*inscriptions*) (LATOURE-WOOLGAR, 1988), a rendszerezés és megfigyelés céljára eredeti környezetükből kiemelt, 'megtisztított' és konzervált 'természeti' objektumok, az adott esetben talajminták (LATOURE, 2000, 36-95.). Ám foglalkozik olyan közönséges hibridekkel is, amelyek a mindennapi környezetet népesítik be, szabályozzák a viselkedést, és fenntartanak bizonyos morális rendet (mint a nehéz függővel ellátott szállodai kulcs, amely eme tulajdonságával figyelmezteti a vendéget kötelességére, vagy egy furcsa 'berlini' kulcs, amely rákényszeríti használóját, hogy csukja be maga mögött a ház kapuját — LATOURE, 1993, 33-55.). Mindezek nem elszigetelt létezők: hibriddé éppen az teszi őket, hogy hálózatokban léteznek, amelyek egyaránt tartalmaznak humán cselekvőket és nem humán lényeket, de nincs meg bennük a klasszikus európai gondolkodásra jellemző dualizmus, amely az aktivitást kizárólag a humán oldalra teszi, a nem humán elemeket pedig passzív, a hatást elszenvedő, formázásra váró elemnek tekinti.

Knorr-Cetina is azt írta *Társiasság a tárgyakkal* című cikkében, hogy világunkban úgynevezett tudáskultúrákkal van dolgunk, és ezek a tudáskultúrák alapján véve „a szakértők és a tudósok figyelmének középpontjában álló tárgyi világok körül forognak. [...] Amellett érvelnék, hogy ezeket a tárgyi világokat be kell foglalnunk a társadalmiság és a társadalmi viszonyok kibővített fogalmába“ (KNORR-CETINA, 1997,9.).

Ezek a megfigyelések arra utalnak, hogy azok az ökológiai szorongások és bizonytalanságérzések, amelyekből Beck fejtegetései kiindultak, a modernség alapvető osztályozási struktúráit érintik. Egy korábbi cikkem címében kérdeztem: vajon újra kell-e gondolnunk a szocialitás fogalmát (NÉMEDI, 1999a)? Igen, újra kell gondolnunk.

*

A szociológia esetében nem a 'társadalom reprezentációjáról' van szó. A szociológia konstitúciója maga egyik (alárendelt) eleme annak a folyamatnak, amelyben a társadalom konstituálódik. Mint fentebb láttuk, a szociológia nem leképezi a társadalom-gazdaság-politika tagozódást, hanem a maga diskurzusával alkotóeleme annak a gyakorlatnak, amely ezt létrehozza, fenntartja vagy aláássza. Ez a tagozódás csak annyiban létezik, amennyiben a megfelelő mindennapi, intézményes és tudományos gyakorlatok és diskurzusok reprodukálják. Ennyiben tehát elmondható, hogy ha a társas világ gyakorlatai és diskurzusai aláássák azokat a különbségtételeket, amelyekeken egyebek mellett a speciálisan a 'társadalom' tudományának is tartott szociológia léte nyugszik, akkor ezzel nem valamiféle 'természetre' hárítottuk a felelősséget képzeink megváltozásáért.

Ezek a megfontolások arra utalnak, hogy lehetetlen a szociológiát mint valamiféle egyértelműen adott és könnyen azonosítható entitás leíró tudományát elképzelni. Ez a megfontolás a szociológiai tudományosság összetett, többretegű voltát sugallja, de természetesen a 'társadalommal' kapcsolatos megfontolásokból önmagában még semmi nem következik e tudományosság konkrét alakjára nézve. A tudományosság alakváltozásai több eligazítással szolgálhatnak.

transzlációs hálózatok egy társadalomtermészetet [*socionature*] szőnek, egy olyan köztes valamit, amelyet aktánsok [*actants*] népesítenek be, akik kompetenciái és identitása annak függvényében változnak, ahogy a transzlációk átalakítják őket.“ (CALLON, 1995, 58.)

A tudomány 20. századi rendkívül gyors változása kapcsán általában a tudományos eredmények gyarapodásáról, a tudomány exponenciális növekedéséről szokás beszélni. Price 1963-ban a különböző mutatók (ráfordítások, folyóiratok száma, publikációk száma stb.) elemzése alapján arra az eredményre jutott, hogy a tudomány növekedése logisztikus görbével írható le, az exponenciális növekedés csak a görbe egyik szakaszát jellemzi. Ezen túljutva a görbe eléri a 'telítettség' szintet', ellaposodik'. A hatvanas évek elején azt mondta, hogy ez egy emberöltő múltán, azaz körülbelül mostanra várható (PRICE, D., 1979, 41). A növekedés lassulásának kezdete szerinte válságos állapotot jelent, új körülményeket, „amelyek véget vetnek az évszázados hagyományoknak, és eszkalációk sorozatához, heves ingadozásokhoz, az alapfogalmak átértelmezéséhez és a felső határ létezéséből fakadó egyéb jelenségekhez vezetnek“ (uo. 49.). Ez volna a mai problémák forrása?

A tudomány gyorsan növekedni valamikor a 19. században kezdett. A tudományban élenjáró Németországban 1870-ben 805, 1910-ben pedig 1236 kinevezett egyetemi tanár működött (RINGER, 1987, 56), vagyis számuk kitett egy kisebb falura valót. A tudomány akkori állapota még viszonylag jól jellemezhető Harrison White hasonlatával. Ő a tudományos rendszert az indiai kasztrendszerrel vetette össze, az úgymond változásra, újításra beállítottat a változatlan, megmerevedett (WHITE, 1992, 118-126.). Ez, mint minden hasonlat, először csak szellemes ötletnek tűnik. Közelebbről megnézve azonban rávilágít e már elmúlt rendszer furcsa és valószínűtlen jellegzetességeire, azaz hogy két, egymással ellentétes szerveződési elven épült fel: az egyik a munkamegosztásos lokális képződmény (a falu, illetve az egyetem), a másik a lokális szerveződést keresztbe vágó, nem a munkamegosztásos különbségre, hanem a hasonlóságra, a rituális rokonságra épülő szervezet (a kaszt, illetve a diszciplína).

A kaszt rituális közösség. A hasonlatban a kaszt megfelelője a diszciplína. E szó eredete a mester és tanítvány (*discipulus, disciple*) közötti viszonyhoz kapcsolódik: a mester a *doctrina* átadására törekedett, a tanítvány kellő fegyellemmel (*disciplina*) követte a mester tanítását. Az így értett 'diszciplína' szó a tudás átadására, nem pedig új tudás létrehozására, azaz nem a kutatásra vonatkozott (HEILBRON, 2004, 26-27). Az új ismeret termelésére specializálódott tudományosság létrejött a 17. században háttérbe szorította ezt a középkori 'diszciplínát'. De új helyzet állt elő, amikor — a 18. és 19. század fordulóján Németországban és Franciaországban — létrejött a mai értelemben vett felsőoktatás. A tudomány újra diszciplináris lett, de már nem a korábbi értelemben. A tudományok egyrészt az egyetembe mint munkamegosztásos szervezetbe illeszkedtek, ahol az oktatás

elsődleges feladat volt. Ez az oktatási funkció összekapcsolódott a kutatással, vagyis az új tudás termelésével (azzal a tevékenységgel, amely értelme szerint éppenséggel a régi *disciplina* ellentéte). Ennek megfelelően a diszciplináris szerveződés éppenséggel nem a mester és tanítvány viszonya körül alakult ki. A kutatást végzők diszciplinák szerint tagolt és többnyire formálisan szervezett, ritualizált kommunikációs viszonyban állnak egymással: folyóiratokat, egyesületeket, könyvsorozatokat adnak ki és tartanak fenn. Ez a diszciplináris közösség elvileg egyenlők közössége, nem tekintélyi viszonyokon nyugszik, valamelyes hasonlóságot mutatva az 'irodalom respublicájával', amelynek gondolata ugyancsak a 17-18. században alakult ki. Másfelől viszont az egyenlők közössége zárt közösség — éppen azért lehet egyenlők közössége, mert zárt. Csak a rituálisan 'tiszták', azaz a kellő kvalifikációval rendelkezők lehetnek a tagjai. Ezek a diszciplináris közösségek intézményközöttiek, azaz *nem* az egyes egyetemekhez kapcsolódnak.

Az egyetemek a hasonlatban az indiai faluközösségek megfelelői: létezésük azon alapul, hogy alkotó egységeik munkamegosztásos módon működnek együtt. Az indiai falvakban az alkotó egységek a kasztok (pontosabban: alkasztok). Az egyes kasztok eltérő funkciókat látnak el, egymás munkáját nem helyettesíthetik. Ebben az értelemben még az alsó kasztoknak is vannak privilégiumaik, de viszonyuk egymáshoz szigorúan hierarchikus. Ahogy a kasztok között is vannak tisztábbak és kevésbé tiszták, úgy a tudományok között is kialakult egy (persze sok ponton bizonytalan) presztízsorrend. Ez soha nem volt egyértelmű és változatlan. Alakulása összefüggött azzal, hogyan viszonyultak az egyes tudományok a legitimnek tartott kultúrához. A különböző tudományok művelői sosem származtak azonos arányban a különböző társadalmi csoportokból. A társadalmi hierarchiában uralkodó helyzetű rétegek leszármazottai inkább törekedtek a magasra értékelt tudományok/kasztok felé, ezzel megerősítve uralkodó pozíciójukat. A hagyományos hivatások (orvosok, jogászok) egyetemi reprezentánsai általában a társadalmi és diszciplináris hierarchia felső részén helyezkedtek el. A 19-20. század fordulóján a hagyományos humán diszciplinák még domináns helyzetben voltak, de fenyegetve érezték magukat mind társadalmilag (a műveletlen, mindenekelőtt a latin nyelvi *disciplina* jótékony nevelő hatásán át nem esett 'tömegek' által), mind kulturálisan (a 'haszonelvű', a 'materiális' világot vizsgáló diszciplinák előrenyomulása által).³⁹ A 20. század második felében a 'nagy tudományá' váló természettudományok helye a hierarchiában megváltozott, de a hagyományos bölcsészettudományok (a 'bráhmínok') szemében még mindig tapad hozzájuk valamiféle tisztátalanság.

A szociológiának sosem volt szerencséje: száz évvel ezelőtt a tisztátalan, parvenü tudományok közé számított, pozitivista eredete a természettudományokkal rokonította, noha sikereikben nem osztozott, és természettudományos allűrjeit sarlatánságnak tekintették. A 20. század vége felé a sikeres 'nagy tudományok' viszont afféle fattyú bölcsészettudománynak tekintik, amely ugyanannyira haszontalan és megbízhatatlan, mint azok, de az igazi nemesi származás fakuló dicsőségével sem rendelkezik.

A kasztokhoz (alkasztokhoz) tartozókat a falu határain túlnyúló szolidaritás köti össze: rituális közösségük nélkülözhetetlen a kaszt sajátos tisztasági követelményeinek betartásához, ez az, ami a házassági kapcsolatokat szabályozza. Hasonlóképpen — a klasz-

³⁹ Az ezekkel kapcsolatos német panaszok klasszikus elemzése: RINGER, 1987. A századforduló francia vitáira lásd SAPIRO (2004). A tudományok társadalmi és 'szellemi' hierarchiájára BOURDIEU (1984).

szikus tudományos ideológia szerint — a tudós igazi partnerei a diszciplinájában működő más tudósok, velük képes magát megértetni, az ő elismerésükből nyeri el a kaszt rituális tisztaságának megfelelő presztízst. A presztízsz forrása elsősorban nem az egyetem (a falu). Aki egyetemen belüli sikerekre törekszik (például igazgatási funkciók vállalásával), arra az adott diszciplinában tevékenykedők gyanakodva néznek, s az így elért hírnevet rituálisan tisztátalannak tartják. Az adott diszciplína művelői elsősorban kasztársaikkal kommunikálnak (noha oktatási funkciójuk az egyetem-faluhoz kötik őket). A kasztok és diszciplinák elsődleges problémája a rituális tisztaság megőrzése, a határok pontos kijelölése.⁴⁰ A rendszer fő alkotóelemei, a diszciplinák eredetileg tehát jól meghatározottak voltak. A klasszikus újkori tudományosság többé-kevésbé normaként fogadta el a diszciplináris határok pontos megállapíthatóságát,⁴¹ és a szociológia mint diszciplína is megszállottan igyekezett tárgyának és határainak pontos megállapítására. A határ nem külső: a térre utaló metafora félrevezető. A határ a mag: „A határok elméletek, amelyek tények okai lehetnek a társadalomtudomány gyakorlatában éppúgy, mint a közönséges életben.“ (WHITE, H. C. 1992,127.)

Természetesen számos példa létezik arra, hogy 'valójában' ez a világos elkülönítés, pontos meghatározottság csak látszat volt (mint ahogy azok a brit tisztviselők is kudarcot vallottak, akik — népszámlálási célból — egységes racionális rendszerbe próbálták rendezni a hindu kasztrendszert). Különösen azokban az esetekben, amikor bizonytalan volt a 'kaszt' 'falu' belüli szerepe és a többi kaszt közötti helyzete, erős lehetett a hajlandóság a feladatok és problémák minél tágabb meghatározására, minél több funkció megszerzésére, vagyis a határsértésre. Erre a szociológia történetében bőven találunk példát.

Abszurditása ellenére az indiai kasztrendszer meglepően stabil. Egy ideig az egyetemi rendszer is igen jól teljesített, noha az oktatási és tudományos funkciók egybeépítése paradox volt. Amit a rendszer az egyik dimenzióban megkívánt (az együttműködést), azt a másikban a tisztaság megőrzése jelszavával tagadta. A tudomány-kasztok elvileg együttműködnek a 'világ' megismerésében, ugyanakkor versengenek a falu-egyetem mindig szűkös erőforrásaiért. A tudományos kutatást kultiváló egyetem elvileg egy általános kulturális beállítottságot közvetített, az adott társadalomban legmagasabbra értékelt kulturális tőke reprodukciójában játszott meghatározó szerepet, gyakorlatilag viszont különböző szakmák művelésére készítette fel a hallgatókat.

Ez a rendszer azért volt működőképes, mert kiterjedése jelentéktelen volt. A specializált szakmai tudás azért lehetett nagyra értékelt kulturális tőke, mert igen ritkának számított. A tudomány művelői azért alkothattak egy mégiscsak egységes csoportot, mert kevesen voltak. A tudomány presztízse — gyakorlati hasznosságától függetlenül — azért volt nagy, mert az, akinek sikerült az áhított akadémiai címek megszerzése, ezzel már egy mandarin-elit tagja lett.

Ezt a diszciplináris tudományosságot nevezik egy, az utóbbi tíz évben gyakran idézett munkában Gibbons és szerzőtársai a tudományosság 'első alakjának' (*Mode 1* — amiből következik, hogy van 'második alak' — *Mode 2* — is, mint látni fogjuk) (GIBBONS et al., 1994).

⁴⁰ Lásd ezzel kapcsolatban a határmegvonás (*boundary work*) kérdését (BARNES-BLOOR et al, 2002,188. sk.).

⁴¹ Comte legjelentősebb intellektuális teljesítménye az volt, hogy kidolgozta a tudományoknak jól elhatárolt diszciplinákat feltételező 'differenciális' osztályozását (HEILBRON, 1995,193. sk.).

„Erős leegyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy [az 'első alakú' tudomány korában] egyértelműbb intézményi határokat és világosabb identitásokat lehetett találni. A kutató szerepét a tudás-termelésben a diszciplináris normák és a szakma értékeállítottságai rögzítették. [...] A jutalmakat és szankciókat ugyanazok a közösségek osztották szét, amelyeket a meritokratikus tudományos elitiek szerveztek és ellenőriztek. [...] Azokat a formákat, amelyekben 'a kontextus szóhoz jutott', gyakran bürokratikus tervezés jellemezte...” (NOWOTNY et al., 2004, 144-145.)

Ez a 19. század végi tudományosság, amely nem alkalmazásorientált (mint a 'második alak'), inkább egyetemi (angolszász értelemben akadémiai) miliőben fejlődik; első-sorban diszciplináris (és nem transzdiszciplináris, mint a 'második alak', és nem diszciplína előtti, mint a 18. századi), kommunikációja intézményes csatornákon folyik (és nem a kutatói networkokon át, 'láthatatlan kollégiumok' formájában, mint a 17. században) (GIBBONS et al., 1994,5.). Ez a tudománykép láthatóan két elemből tevődik össze: egyrészt abból az önképből, amelyet a 19. századi, a frissen létrejött diszciplinákat megszilárdító tudományosság önmagáról kialakított, másrésztől — ahogy ezt a tervezésre való utalás mutatja — a 20. századi államilag védett és finanszírozott kutatási üzem képzetéből. 'Első alakú' az a tudományosság, amelyet ma hagyományosnak tartunk, noha kései képződmény, alig 150 éves. Az 'első alak' képében összemosódik Newton, a 19. századi szakszerű tudós és a 20. század közepi tudományos főnök alakja.

Aki első alakról beszél, az már a szóválasztással is jelzi, hogy szerinte ez a tudományosság megváltozott vagy változóban van. A kérdés az, hogy miért. A legszembeütőbb az a változás, amely az egyetemi rendszerben ment végbe. Ezt leegyszerűbben a nyers létszám-adatakkal lehet érzékeltetni. Az Egyesült Államokban a 20. század első felében a felsőoktatási intézmények száma megduplázódott (977-ről 1851-re), ugyanezen idő alatt az oktatók száma tízszeresére (23 868-ról 246 722-re), a hallgatóké több mint tízszeresére (237 592-ről 2 659 021-re) nőtt. A 20. század második felében az intézmények száma ismét megkétszereződött (4084), az oktatólétszám már csak a négyszerese (1027 830), a hallgatóké több mint ötszöröse (14 791 224) lett. Az évszázad második felében az igazi nagy ugrás a hatvanas években történt, amikor a hallgatólétszám tíz év alatt több mint a kétszeresére (3 639 847 161 8 004 660-ra) nőtt (DIGEST, 2003, 173. tábla). Magyarországon az 1937 és 1990 közti durván fél évszázadban az intézmények száma 16-ról 77-re gyarapodott, az oktatók létszáma megtízszereződött (1724-ről 17 302-re), a hallgatóké ugyancsak (11 747-ről 102 387-re). A következő évtizedben az intézmények száma nem nőtt, az oktatóké is alig (22 873-ra), de a hallgatóké annál inkább (296 040-re) (OKTATÁSI, 2004, 1.1, 1.2 táblázat).

A felsőoktatásban résztvevők számának és a korosztály egészéhez viszonyított arányuknak növekedése ideológiai üzenetet is hordozott. Míg a 19. század polgári társadalmában a felsőfokú képzés valóban csak a burzsoázia egyik szekciójának újratermelését szolgálta, most — így szól az üzenet — a felemelkedés útja nyitva áll mindenki vagy legalábbis a társadalom nagyobb része számára. Ez a jóléti társadalom ígéretének egyik eleme volt. A jóléti társadalom ebben az értelemben nem pusztán anyagi javakhoz juttatja azokat, akik élvezetükből eddig ki voltak zárva, hanem a sokra tartott szellemi kincsekhez való hozzájutás útját is megnyitja előttük.⁴² Ez a jóléti társadalmi ígéret azonban eleve megvalósíthatatlan volt. Ennek okait egy külön könyvben lehetne részletesen elemezni.

⁴² Ebben az értelemben azoknak a német egyetemi mandarinoknak a panasza, akik a változás előszelét megéreztek, teljes mértékben jogos volt: valóban a mandarin-egyetem lebontása kezdődött meg már a weimari korszakban. Lásd RINGER, 1987.

E helyütt csak két nyilvánvaló tényezőre utalok. Az egyetemi-felsőoktatási szféra kiterjedése, a felsőfokú képzettség széles körű hozzáférhetősége újfajta belépési feltételekhez kötve újratemelte az eredeti privilegizált pozíciókat a rendszeren belül, mint Bourdieu számos munkájában bemutatta. A struktúra nagyjából változatlan maradt, mindössze az egyes szintekre való bejutáshoz megkövetelt formális kvalifikációs szint tolódott feljebb (BOURDIEU, 1989; BOURDIEU-PASSERON, 1964; 1970). Minthogy a kulturális tőke alapvetően relatív, azaz nem az amúgy is nehezen mérhető abszolút mennyisége számít, hanem a tőkék egymáshoz viszonyított mennyisége és értéke, a felsőoktatás kiterjedésétől nem is lehetett mást várni. Másrészt a felsőoktatás kiterjedésében foglalt jóléti társadalmi ígéret költségvetési okokból sem teljesülhetett. Az egyetem és a tudományosság 19-20. századi modellje csak addig volt finanszírozható, amíg az egyetemi szféra mérete jelentéktelen volt. A korábban elképzelhetetlen expanzió az adott kapitalista gazdaságban, hasonlóan a többi, ugyancsak kiterjedő jóléti rendszerhez, ezt is finanszírozhatatlanná tette.

White már említett hasonlatához visszatérve, a tudományosságot érő változások hasonlatosak ahhoz, ami a kasztrendszerrel történt a kapitalista iparosítás folyamatában. A változásnak két oldala van. A faluközösség-egyetem egyre kevésbé képes önmagát reprodukálni, a hagyományos munkamegosztás felbomlik. A diszciplínák (és bizonyos diszciplínák esetében a hozzájuk illeszkedő hivatások) szerint tagolt képzés működésképtelenné válik. A nagy létszámok korában az intézmény már nem működhet úgy, mint mandarin kasztok újratermelője. Másfelől a külső környezet olyan követelményeket fogalmaz meg vele szemben, amelyek ellentétesek a hagyományos képzési modellel (azaz a 'felső' vagy 'alsó-felső' pozíciók birtoklására jogosító kulturális tőke átadását implikáló modellel).

„A fejlett ipari társadalmakban az oktatásra és képzésre az a paradox feladat hárul, hogy előkészítse az embereket a nehéz foglalkozásbeli feladatok kompetens teljesítésére, ugyanakkor elfogadtassa velük, hogy foglalkozásukat és készségeiket gyakran és gyorsan meg kell változtatniuk. Ez nemcsak a készségek és szokások begyakorlását kívánja meg, hanem a változással kapcsolatos pozitív társadalmi attitűdök kinevelését is.“ (GIBBONS et al., 1994,74.)

Az üzenet lefordítása könnyű: a rugalmas és engedelmes munkaerő újratermeléséről van szó. Az egész európai felsőoktatást elárasztották az előbb idézethez hasonló, a nemzetközi bürokráciák hajlékony nyelvén megfogalmazott, a felszínen semmitmondó, a lényegi közlendőt metakommunikatív síkon közvetítő üzenetek.

Nem sokkal jobb a helyzet a még mindig nosztalgikus vonzódással szemlélt faluközösség-egyetem határain kívül sem. A kapitalista nagyvárosokban a kasztok érintkezését tiltó előírások követhetetlenek, ezért formális szimbolikus gesztusokra szorítkoznak. A kasztként viselkedő diszciplínáknak, mihelyst az egyetemről eltérő körülmények közé kerültek (például már a *big science* nagy programjaiban is), el kellett veszíteniük félelmüket az érintkezésből következő rituális beszenyveződéstől. A tudomány haladó és nyitott, és szükségéből erényt csinálva, az inter-, pluri- és transzdiszciplinaritás előnyeit és nagyszerűségeit hirdeti még akkor is, amikor valójában a diszciplinaritás megőrizhető minimumának körülhatárolásával foglalkozik.

A 'második alakú' tudományosság legfontosabb jellegzetessége az alkalmazási kontextus fontossága.

„Az alkalmazási kontextusban végrehajtott tudásprodukciónak, amelyet a következők jellemeznek: *transzdiszciplinaritás; heterogenitás; a szervezet átmenetisége és külső meghatározottságnak való alávetettség; társadalmi beszámoltathatóság és reflexivitás; a kontextustól és használatától való függőséget hangsúlyozó minőségellenőrzés. A tudástermelők és tudásfelhasználók párhuzamos társadalmi expanziójából következnek.*“ (Uo. 167.)

Helga Nowotny ugyancsak azt írta, hogy a 'második alak' jellegzetessége „... az a tény, hogy a mai kutatást egyre nagyobb mértékben alkalmazási kontextusban végzik, ami azt jelenti, hogy a problémákat kezdeti nagyszámú különböző cselekvő és perspektíva párbeszédében alakítják ki“ (NOWOTNY, 2003). Az alkalmazás mindig megkívánta a diszciplínaris tudományosság feladását.

A 'második alak' tehát a diszciplínaris határok átlépését, az interdiszciplinaritáson keresztül a transzdiszciplinaritáshoz való eljutást jelenti. Ez csapódik le egyrészt intézményesen az egyetemi struktúrák fellazulásában. Másrészt megnő a kutatásban és a tudással kapcsolatos tevékenységekben foglalkoztatottak száma, ezért a kutatók csoportja már kevésbé privilegizált. Harmadrészt maga a társadalom is átalakul, 'tudástársadalommá' válik, ami azt jelenti, hogy a tudás kontextusa is kibővül, a tudás egyre több társadalmi, gazdasági és kulturális vonatkozásba szövődik bele (NOWOTNY et al, 2004, 117.).

Általában úgy gondolják, hogy a 'második alakú' tudományosság intézményi szempontból azt jelenti, hogy a tudományos termelés központja az egyetemekről, a diszciplínaris tudományosság centrumaiból máshova helyeződik át. A helyzet ennél bonyolultabb. Kétségkívül arról van szó, hogy a tudomány, az információ és kommunikációs hálózatok, az üzleti világ és az ipar egyre sokrétűbben kapcsolódnak össze, és ebben az értelemben a differenciálódással ellentétes folyamatról (*Entdifferenzierung*) beszélhetünk (uo. 90.). Ez azonban többet jelent annál, mint hogy a kutatás az egyetemekről *ki-*, máshova pedig bevonul. Ugyanúgy megfigyelhető úgymond a hagyományos értelemben vett ipari kutatás változása is, mint az egyetemié. A nagy, központilag tervezett fejlesztési programok leépülnek, a magánvállalkozások sokszor 'kiszervezik' a kutatást, innovációs központok települnek a hagyományos tudásközpontok közelébe. A nagy állami programok, amelyek a 20. század második felének tudományos vállalkozásait finanszírozták, visszaszorulnak, és előtérbe kerül egy új 'utilitarista tudományos rezsim' (uo. 100.). Ebből a szempontból - és ez elgondolkodtató — az a kutatás, amelyet mások a mai tudományos vállalkozások élvonalában látnak, a részecskefizika és nagy laboratóriuma, a CERN inkább az 'első alak' kései vállalkozásaként jelenik meg (uo. 158. sk.).

A 'második alak' fogalmának megalkotói a tudás kontextualizálását tekintik a legfontosabb változásnak. A kontextualizálásnak, azaz a környezetbe való beépülésnek, a környezettel való kapcsolatnak fokozatai vannak (hiszen a teljesen dekontextualizált tudás lehetetlen). A tudás gyengén kontextualizált, amikor a kutatásban részt vevők, a remélt tudás által érintettek és a kutatásból előnyt remélők kommunikációját mind elkülönült intézmények vezérik. A 'tisztá' tudományt művelő, 'autonóm' egyetem éppen a gyenge kontextualizáltság *par excellence* példája. A tudományt reprezentáló egyetem, az állam és az ipar közötti tárgyalási folyamatban jelennek meg a kívánalmak, javaslatok és jóslatok. A 20. század közepére kialakult bürokratikus tudományfinanszírozás és -tervezés éppen jól fejlett önálló intézményi struktúrája miatt szintén a gyenge kontextualizáltság példájának számít. Erősen kontextualizált a tudástermelés, ha a kutatás által érintettek kezdeti nagyszámú különböző cselekvő és perspektíva párbeszédében alakítják ki“ (NOWOTNY, 2003). Az alkalmazás mindig megkívánta a diszciplínaris tudományosság feladását.

kutatóknak „módjuk van arra, hogy a társadalomból érkező jelekre reagáljanak, és *erre hajlandóságot is mutatnak*“ (uo. 167). A diszciplináris jelzésekkel szemben előnyben részesítik az érintettek, az érdekeltek és az alkalmazók jelzéseit. A teljes mértékben kontextualizált tudományt az fenyegeti, hogy feloldódik környezetében. A fogalom megalkotói ezért a közepesen kontextualizált tudástermelést tartják a 'második alak' jellegzetességének. A közepes kontextualizáltságra sajátos 'tranzakciós terek' jellemzők, ahol különböző csoportok, intézmények, diszciplinák, kutatási területek kerülnek egymással kapcsolatba (uo. 181-182.). Itt már nemcsak a tudomány, hanem az egész társadalom megváltozásáról van szó.

„A 'második alakú' társadalomban új terek nyílnak meg, amelyekben — a tudástermelésen belüli verseny megerősödése alapján — nagyobb mértékben kísérleteznek a lehetséges partnerekkel. Gyorsan kifejlődik egy tudományos vállalkozói alkat — ideértve azt a nagyon fontos vállalkozói beállítottságot, amely ahhoz szükséges, hogy a kutatáshoz nélkülözhetetlen forrásokat megszerzzék.“ (Uo. 18.)

Az erősen alkalmazásorientált, erősen kontextualizált tudás a projektrendbe illeszkedik. Luc Boltanski projektalapú társadalmi struktúráról, „a társadalom projekteken alapuló általános szerveződéséről“ beszél. „Ez a rend a *közvetítő* tevékenységén alapul, ami a hálózatalakításban nyilvánul meg, olyan önértékkel ruházva fel magát a hálózatot, amely független a keresett céloktól és az egymással összekapcsolt elemek szubsztanciális tulajdonságaitól“ (BOLTANSKI, 2002, 414.). A projektrend igazolási rend, a kapitalizmus melletti elköteleződést teszi kívánatossá, de egyben kritikai rend is, amely a projekt, a hálózat nevében bírálja azt, amiben a kapitalizmus képtelen megfelelni a saját maga által állított követelményeknek. Végül, a projektrend valóságos rend: az a mód, ahogy a társadalmi reprodukció szerveződik.

A projekt „időlegesen nagyon különböző személyeket gyűjt egybe, s úgy jelenik meg, mint egy viszonylag rövid időszakban *igen erősen aktívált hálózatszegmens*. [...] A projektum éppenséggel az aktív kapcsolatok halmaza, amely képes formákat szülni, azaz a kapcsolatok stabilizálása és visszafordíthatatlanná tétele révén objektumok és szubjektumok létezését biztosítani. Azaz időleges *akkumulációs fülke*...“ (BOLTANSKI-CHIAPELLO, 1999,157.)

A kontextualizált és alkalmazásorientált tudomány igazi projekt résztvevő. Új és új szereplőkkel lép kapcsolatba, hol az alkalmazókkal, hol más tudományos csoportokkal szövetkezik. Nem az a tudós a projekt tudomány hőse, aki úgy hiszi, „lelkének sorsa múlik azon, helyesen egészíti-e ki a szöveget ennek a kéziratnak ezen a helyén“ (WEBER, 1988a, 133.), hanem az, aki minél széles hálózatot képes felépíteni és működtetni. A projekt tudomány nemcsak alkalmazásorientált, hanem maga is alkalmazó: a projekt mint működésmód *alkalmasabb meglevő ismeretek újrakombinálására*, új alkalmazási összefüggésekbe való beállítására, mint teljesen új ismeretek előállítására.

A projektrendnek vannak szervezeti következményei. Mint Nowotny írja, „a cselekvők sokfélesége a készségek és képzettségek lényegi heterogenitását viszi be a problémamegoldó folyamatba. A 'második alakban' laza szervezeti struktúrák, lapos hierarchiák és nyílt végű utasítási láncok kialakulását látjuk. Az egyetemeken éppen ellentétes típusú intézmények“ (NOWOTNY, 2003). Ez a hagyományos tudományos struktúráktól eltérő együttműködési formákat jelent. Knorr-Cetina egy újfajta, a klasszikus közösség-társas-

dalom szembeállításban el nem helyezhető (mert egyszerre munkamegosztásos és komunitáriusan szolidáris) poszttradicionális közösséget látott működni a modern fizikai tudományosságban:

„...olyan struktúraformákat, amelyekben arra tesznek kísérletet, hogy kollektív munkaformákat alkalmazzanak, amelyek kiküszöbölik az egyén mint a legfontosabb, illetve egyedüli episztemikus cselekvéshordozó szerepét, és helyette komunitárius mechanizmusokat alkalmaznak, például a kollektív szellemi tulajdont és az eredmények 'szabad' körforgását.“ (KNORR-CETINA, 2002,234.)

Jelen szempontból azt fontos kiemelni, hogy az új intézményes struktúrákban nem egyszerűen individuumok működnek együtt, hanem a diszciplínák mint kognitív és gyakorlati szerkezetek is. Nem pusztán együttműködésről, egymás eredményeinek tudomásulvételéről van szó, hanem a kutatási folyamat közös végzéséről, a kompetenciák egyesítéséről. Ez a diszciplináris tagozódás elvének feladása. Ezt fejezi ki a 'transzdiszciplinaritás' terminus, amelyet nem úgy fognak fel, mint az inter- és pluridiszciplinaritás mellett egy újabb, azoktól lényegében nem különböző változatot.

„Ha a multidiszciplinaritás vagy a pluridiszciplinaritás terminusát akartuk volna használni, ezt tettük volna. Jó okunk volt arra, hogy a transzdiszciplinaritást válasszuk. A transzdiszciplinaritás fogalmával azt akarjuk kifejezni, hogy a 'második alakban' olyan fórumok vagy platformok generálódnak, amelyek az intellektuális vállalkozások számára sajátos gyűjtőpontokat képeznek, és teljesen mások, mint a hagyományos diszciplináris struktúrák.“ (NOWOTNY, 2003)

A diszciplína a 'második alak' szerkezetének már csak alárendelt eleme. A diszciplínák bizonyos fokig mindig is együttműködtek. A transzdiszciplinaritás azt jelentené, hogy a problémamegoldási törekvések az alkalmazási keretből indulnak ki; a létrehozott tudás nem feltétlenül helyezhető el diszciplináris keretben; az eredményeket nem a kialakult intézményes csatornákon kommunikálják, sokkal inkább a problémakontextusokban; ez a fajta tudományos kutatás dinamikusabb, mint az 'első alak'. A 'második alak' további jellegzetességei az előzőekből következnek: heterogénabb és szervezeten sokrétebb, mint ahagyományos (elsősorbanegyetemi) tudományosság, fogékonyabb a reflexivitásra és arra, hogy számot kell adnia a szélesebb közönségnek, a 'társadalomnak' saját működéséről (GIBBONS et al., 1994, 5-8.).

Az egyetemi struktúrák jellegükénél fogva diszciplinárisak, és a White-hasonlaltal írhatóak le, az alkalmazásorientált, erősen kontextualizált, a projektrendbe illeszkedő tudományosság viszont nehezen illeszthető a diszciplináris rendbe és az annak megfelelő intézményi szerkezetbe. A 'második alak' kitalálói szerint egy hármass változás megy végbe, amely szétfeszíti a hagyományos egyetemi struktúrát. Egyrészt az újfajta tudásprodukciónak nem fér meg a diszciplináris határok között, gyengítve a hagyományos egyetemi struktúrák (karok, tanszékek) erejét. Másrészt a tudástermelésben résztvevők körének növekedése miatt gyengül ennek a tudományban érdekelt népességnek a korábbi privilegizáltsága (durvábban fogalmazva, társadalmi lecsúszás vár rájuk). Harmadrészt bővül azok köre, akik a tudományban érdekeltek — mert alkalmazásorientált, kontextualizált tudásról van szó, tehát az alkalmazók, a kontextus is beleszólhat abba, hogy mi történik (NOWOTNY et al., 2004, 117.). A tudomány határai elmosódnak (ami jól látható, ha felidézünk, hogy a projektrendben a tudás *újrakombinálódásáról* van inkább szó, *nem új* tudásról). 'Intézménytelenedésről' (*Desinstitutionalisierung*) beszélhetünk tehát,

a hagyományos egyetemek pozícióinak aláásásáról: a vállalkozói egyetemekről, a magáncégek által saját szükségleteik kielégítésére létrehozott 'egyetemekről' (*Firmenuniversitaten*) és különféle virtuális és távoktató egyetemekről (uo. 119-121.).

Kézenfekvő lehetne az az ellenvetés, hogy nem új fejleményről van szó, hiszen már a 19. században is, amikor a tudomány súlypontja még valóban az egyetemeken volt, megjelentek az ipari laboratóriumok, a 20. században pedig az innovatív tudományos központok közül sok az egyetemeken kívülre került.⁴³ Alkalmazásorientált tudás is mindig létezett. Sőt a hagyományos, még prediszciplináris egyetemeken uralkodó képzési ágak, a teológiai, jogi és orvosi képzés mindig alkalmazásorientáltak voltak, sosem váltak tisztán diszciplinárisá. Ebben az értelemben a diszciplináris tudás a 19. században a régi filozófiai fakultásból kiemelkedő karok előjoga volt, és sosem volt kizárólagos. A 19. században különböző formákban minden vezető egyetemi rendszerben megjelentek az alkalmazásorientált képzési ágak, amelyekben különböző diszciplinák működtek együtt. A műszaki képzés volt ebben a tekintetben a 19. század sikerágazata, de a 20. század végére az egyetemeket és főiskolákat az alkalmazásorientált képzések sokasága árasztotta el. Már a 20. század elején ezek — az edzőképzés, a háztartás-gazdaságtan és a *business school* — jelenléte miatt panaszkodva írta Thorstein Veblen, hogy az egyetem egyfajta áruház lett, ahol mindenki megvásárolhatja, amit kíván (VEBLEN, 1993, 65.). A diszciplináris tudományosság pillanata rövid volt és az igazi diszciplinák köre szűk.

A történész általában azt tapasztalja, hogy minden újdonságnak már régebben megvolt az előzménye. Ebből következik, hogy a kérdés a legtöbb esetben nem az 'igen', vagy 'nem', hanem a 'több', vagy 'kevesebb'. Úgy tűnik, hogy a 'második alak' alá sorolt jellegzetességekkel kapcsolatban az 'egyre több', amit tapasztalunk. Ma már az ipari laboratóriumokon kívül számos intézmény működik a világon, amelyekben vagy hagyományos egyetemi intézmények kooperálnak, vagy teljesen függetlenek az egyetemi szervezeteiktől.⁴⁴ A 20. század utolsó harmadában ez együtt járt a súlyponteltolódással a közfinanszírozás és -fenntartás felől a magánfinanszírozás felé.⁴⁵ Kétségtelen, hogy nem hirtelen, előzmények nélküli változásról van szó, inkább a súlypontok lassú eltolódásáról. A 'második alak' nem 'forradalmi' úton jelent meg, nem új korszakot jelent, inkább új típust, amely egyre jobban terjed.

A 'második alak' ugyanannyi problémát gerjeszt, mint amennyit megoldani látszik. A kérdés az, hogy ha megváltozik a tudomány diszciplináris struktúrája, ha gyengül a tudományos képzésben a diszciplinaritás szempontja, sőt ha kérdéssé válik a tudományos képzés bejáratott egyetemi struktúrája maga, hogyan oldható meg a tudo-

⁴³Tamás Pál ezzel kapcsolatban mutatott rá arra, hogy a kilencvenes években Magyarországon egy ezzel a trenddel teljesen ellentétes, politikai szándékokból és a gazdasági leromlásból következő változás ment végbe (TAMÁS, 2002).

⁴⁴A CERN egyes kísérleteiben mintegy 2000 kutató vesz részt, a kutatásban mintegy 200 különböző státusú tudományos intézet működik együtt (KNORR-CETINA, 2002).

⁴⁵„Az mondhatjuk, hogy az egyik termelési módtól, amely képes volt két rendszer — egyfelől a nyílt és köztulajdonú [*public*], másfelől a magántulajdonú [*priváté*] tudomány — egyensúlyozására, haladunk egy olyan mód felé, amelyben az első szerepe csökken — legalábbis a világ egyes régióiban, például az Egyesült Államokban vagy az Egyesült Királyságban. A liberális gazdasági forradalom és a társadalmi értékváltozás hatására a technotudományos javak magántulajdonos [*priváté*] termelési rendje javára nagymértékben megkérdőjeleződtek a hidegháborúból örökölt és az egyetemek köré rendezett tudástermelési rendszerek.“ (PESTRE, 2003.)

mányos utánpótlás kérdése. A 'második alakban' a tudományosság reprodukálhatósága merül fel problémaként.

Amennyiben az egyetem a diszciplínák támaszpontja marad, az még akkor is fenntartja a diszciplináris kasztosodást, amikor az már kontraproduktív. Ha a felsőoktatás feladja a diszciplináris szervezési elvet — erre is van példa —, bizonytalan lesz, hogy mi helyettesíti azokat a diszciplináris tagolódáshoz kapcsolódó eljárásokat, amelyek egyfajta minőséget mégis garantáltak. „A minőségellenőrzés valóban bonyolult kritérium. Első könyvünkben [GIBBONS et al., 1994] készséggel elismertük, hogy a 'második alakú' tudástermelésnek, ahogy mi leírtuk, valóban ez az Achilles-sarka.” (NOWOTNY, 2003) Hiba volna azt gondolni, hogy ez oktatásszervezési kérdés, amely a ma már magukat külön diszciplína (!) képviselőinek tekintő minőségbiztosítási szakértők/tudósok segítségével optimálisan megoldható.

A tudás, a felhalmozott tudományos tőke újratermelése sosem volt automatikus. Az 'első alak' korát végigkísérték a viták, hogy vajon elég érzékeny-e a diszciplináris tudomány azokra a problémákra, amelyek a környezetében keletkeznek, képes-e azoknak az átfordításoknak, translációknak az elvégzésére, amelyek a tudományos újítás feltételei.⁴⁶ A 'második alak' egyik legfontosabb problémája éppen fordított: azok a szerkezetek, intézményes struktúrák, amelyek a projektrendben, az alkalmazási kontextusban kialakulnak és olyan jól működnek, vajon csak felélik-e a meglévő tudományos tőkét, vagy újra is tudják-e termelni? A kialakuló projektrend számos vonatkozásban bizonytalanná teszi azoknak az erőforrásoknak a megújítását, amelyekből táplálkozik.

Az elmondottak sok szempontból megvilágítják, érthetővé teszik és egyben relativizálják a szociológia válságdiagnózisait. A fentiekből az következik, hogy az összes felvetődött 'válságjelenség' a tudományos rendszer egészével, a tudomány újratermelési mechanizmusaival kapcsolatos.

⁴⁶ Latour sokat idézett kutatása 'Franciaország pasztörizálásáról' (LATOUR, 1988) ezt a kockázatos folyamatot elemzi egy klasszikus példán.

INTER- ÉS TRANZDISZCIPLINÁRIS TÁRSADALOMTUDOMÁNY?

A szociológiát régtől kísérgeti az inter-, pluri-, multi- vagy tranzdiszciplinaritás eszménye vagy délibábja. Az általános tudománya akart lenni, ahogy a szociológusok az 'általánosság szakértői' — jobb híján. Minthogy a szociológia intézményesültsége mindig is kérdéses volt, a szociológusok könnyebben kaphatók diszciplináris kötöttségeik feladására. Minthogy a szociológusi hivatás amúgy sem jött létre, a szociológusok kapva kapnak minden alkalmon, hogy tranzdiszciplináris projektumokban bizonyítsák hasznosságukat.⁴⁷ Vajon a szociológia lenne az igazi inter- vagy tranzdiszciplináris tudomány?

A szociológia 'polimorf' szerkezetű, 'generalista', magára vállalta az emberi együttélés kérdéseinek kezelését, éppen ezért az egyedüli társadalomtudomány, amely ugyanúgy foglalkozik a család mikrovilágával, mint a nagy szervezetekkel; a bűnözéssel és a devianciával éppúgy, mint az elővárosok világának békés nyugalomával, és a nagycsoportok közti társadalmi és gazdasági egyenlőtlenséggel éppúgy, mint kulturális fogyasztás finom szerkezeteivel.

„A szociológia a társadalomtudományokon belül ugyanolyan módon járul hozzá az intellektuális sokféleséghez, ahogy az esőerdők a biodiverzitáshoz — és lényegében ugyanazon okból. A szociológia — azáltal, hogy ápolja az időlegesen népszerűtlen eszméket és módszereket, amelyeket specialista, paradigmahordozó szomszédai elvetettek — elevenen megőrzi annak a fogalmi génkészletnek az elemeit, amelyre egy nap a többi társadalomtudomány bizonytalansággal rászorul.“ (DIMAGGIO, 1997,191.)

A szociológia történetében számos példa található a szaknak mint valamiféle integráló tudománynak a felfogására. Még jóformán meg sem szilárdultak a szociológiai szaktudomány határai, nagyjai már az interdiszciplináris együttműködés üdvös voltát kezdték hirdetni. Durkheim már 1903-ban azt írta, hogy „a szociológia a társadalomtudományok *corpusa*, rendszere...“ (DURKHEIM-FAUCONNET, 1975, 121.). A nagy jövő elé néző frankfurti *Institut für Sozialforschung* második igazgatója, Horkheimer filozófusok és társadalomkutatók együttműködésével kívánta megvalósítani programját (HORKHEIMER, 2000,493-494.). Parsons nem sokkal azután, hogy befejezte a szociológiai magyarázat önállóságát elméletileg megalapozó, *The Structure of Social Action* című művét, egy antropológusokat, pszichológusokat és szociológusokat összefogó *Department of Social Relations*

⁴⁷ Kötetünkben GÉRING Zsuzsanna és ZOMBORY Máté fejezetei mutatnak be egy igazi tranzdiszciplináris kutatási ágat, a diskurzuselemzést, de valamennyi tanulmány demonstrálja a modern szociológia inter- és tranzdiszciplinaritását.

szervezésébe kezdett. Bourdieu folyóirata, az *Actes de la recherche en sciences sociales* sem szűken diszciplináris folyóirat kívánt lenni.⁴⁸ Habermas legalább annyira filozófus, mint szociológus,⁴⁹ és Luhmann is általános rendszerelméletet kívánt alkotni. A racionális döntésmélet története⁵⁰ nem más, mint folytatólagos határsértés a gazdaságtan és a szociológia között. A szociológiában ma annyira népszerű hálózatelemzés⁵¹ eleve transzdiszciplináris módszerként fogta fel önmagát. Más oldalról a biológia egyes ágainak terjeszkedése látszik fenyegetni a szociológiát (és a többi társadalomtudományt).⁵² A szociológia máig nem tudta eldönteni — írja Alain Caillé -, hogy egy különös társadalomtudomány-e a többi mellett, vagy a társadalomtudományok összessége, közös nevezője (CAILLÉ, 2004,39-40.).

Ma a tudományról szóló kommunikációban mindenki az inter- stb. diszciplinaritásról beszél. „Nehéz dolog valami újat mondani arról, ami csaknem mindennap szóba kerül.“ (MITTELSTRASS, 1998, 29.) Az interdiszciplinaritás hasznos is: kutatási támogatást lehet vele szerezni, ami persze „sokszor lehetővé teszi, hogy egy olcsó interdiszciplináris retorika árán a diszciplináris üzletet úgy lehessen folytatni, ahogy korábban“ (SPERBER, 2003).

A pozitivista tudományfilozófia tulajdonképpen mindig is a tudományosság egységét, így a tudomány lényegileg interdiszciplináris voltát hirdette. A tudománytörténet elégtelével regisztrálta, hogy a szaktudományok határán mindig új, interdiszciplinák keletkeztek (a biofizikától a szociálpszichológiáig).⁵³ Hagyományosan ezt a tudományok szellemi erőforrásainak, tudományos módszertani eljárásainak összeolvasztásaként értelmezik. Mások úgy fogják fel, hogy az interdiszciplinaritás a diszciplinák atomizálódására adott válasz: nincs másról szó, mint a félig önállósult aldiszciplinák, szakok (*Facher*) újra-integrálódásáról (vagyis arról, milyen jó lenne, ha a 'puha' kultúrszociológia újra beszélni viszonyba kerülne a 'kemény' rétegződéskutatással). Az interdiszciplinaritás ilyen értelemben 'karbantartási javaslat' (*Reparaturvorstellung*) (MITTELSTRASS, 1998, 31.). Ennek megfelelően az inter- és transzdiszciplinaritásról szóló beszédben gyakran találkozunk azzal, hogy a transzdiszciplináris tudás dicséretes módon reflexívebb, újítóbbról szellemű, nyitottabb. Minthogy ezt a legklasszikusabb diszciplinától is elvárjuk, a transzdiszciplinaritás ugyanaz, csak sokkal jobb, hatékonyabb.

Az inter- vagy transzdiszciplinaritás problémája is jobban megérthető, ha előbb a diszciplináris tudomány belső szerkezetét próbáljuk felfogni. A diszciplína nem homogén

⁴⁸A francia történettudomány és szociológia egymás elnyelésére irányuló interdiszciplináris viaskodását TAKÁCS Erzsébet tanulmánya részletesen bemutatja.

⁴⁹Lásd lejjebb NÉMEDI Dénes fejezetét.

⁵⁰Lásd lejjebb HACK-HANDA József fejezetét.

⁵¹Lásd CSIZMADIA Zoltán fejezetét.

⁵²Lásd erről LAKATOS László fejezetét.

⁵³A határtudományok keletkezésének szokásos magyarázata szerint itt arról van szó, hogy a 'valóság' nem fér be a kialakult tudományos 'keretekbe', a 'dolgok' nem hajlandók engedelmkedni a múlt században kialakult tudományos logikának. A szociológia interdiszciplinaritása ezek szerint a társadalmi változás következménye, kihívás, amely tudományos újítás forrása lehet: „...az interdiszciplináris perspektívák 'termékeny hibrideket kínálnak' — lényegében új fogalmakat, amelyekben gyorsan változó világunkról gondolkodhatunk“ (ELLIOTT, 2003,1.). A változás oka úgymond a 'világ', az inter- stb. diszciplinaritás csak leképi a történéseket, szellemileg alkalmazkodik hozzájuk. Hogy ez így hamis, az közhely: a diszciplinák tagolódása nem a 'világ felosztását' követi, de nem is valamiféle általános, átfogó elméleti szerkezetből következik.

2. táblázat. A szociológiai munkamegosztás

	Tudományos közönség	Tudományon kívüli közönség
Instrumentális tudás	professzionális	közpolitikai
Reflexív tudás	kritikai	köz (<i>public</i>)

(BURAWOY, 2006,44.)

tér, s ha az inhomogenitás természetét megértjük, a transzdiszciplinaritás is világosabb lesz.

Első lépésben a szociológia többdimenziós terének Michael Burawoy-i elemzését vesszük szemügyre. Burawoy a mai szociológiai munkamegosztást a következő diagrammal (2. táblázat) szemlélteti.

Nem testetlen tudásról, hanem gyakorlatokról, tudástermelésről van szó. A professzionális szociológia nem önmagában zakatoló gépezet, hiszen ott van mögötte (egy ideális modellben) egy egyetemi rendszer, amely pénzzel, státusokkal, legitimitációval látja el. Ami a professzionális szociológia elméleti dimenzióját illeti, a szociológiában (s itt már el kell térnünk Burawoytól) a diszciplináris határok elég keveset számítanak. Sokkal inkább beszélhetünk diszciplinákon átnyúló elméleti hálózatokról, áramlatokról és elméleti csomósodási, sűrűsödési pontokról (hogya a nagy heurisztikus értékű, de pontatlan képes beszédnél maradjunk). Példák sokasága ötlük fel, a marxizmustól kezdve a sokféle változatban fellépő funkcionálisuson át a strukturalista gondolathalmazig. Luhmann gondolkodásában természetesen és minden kényszer nélkül szövdnek össze olyan heterogén elemek, mint a fenomenológia, a biológiai funkcionálisizmussal és a fogalomtörténeti megközelítés. A diskurzuselemzésben elválaszthatatlanok egymástól a pszichológiai, a nyelvészeti és a szociológiai megfontolások.⁵⁴ Maga a tudománykutatás a példája annak, hogy a tudományok elméleti dimenziójában nincs értelme feltételezni a szigorú elméleti diszciplinaritást (a kortárs tudománykutatásban biztosan nem).⁵⁵

A közpolitikai (*policy*) tudás a gazdaság és politika gépezetével legalább olyan szoros kapcsolatban van, mint a másik három 'szociológiával'. A közpolitikai orientáltság az intézményrendszerben jelen levő, de nem a diszciplináris világhoz tartozó partnerekhez fűződő kapcsolatokra utal. Ugyanez igaz a 'köz' funkcióra: azokról a kapcsolódásokról, hálózatokról van szó, amelyek a szociológiát a közönnyel, a 'civil világgal', vagy akár a már régen nem a pusztán szakképzésre korlátozódó egyetemi világba belépő fiatalsággal kötik össze.

A szociológiát (vagy bármely más tudományt) zárt funkcionális rendszer helyett inkább talán úgy lehet elképzelni, mint kusza, ágas-bogas képződményt, amelyről nehezen mondható meg, hol a magja és hol a perifériája, a környezetébe nyúló ágakon hol van az a pont, amely még hozzá és nem a környezetéhez tartozik.

A diszciplinákat (és azt, ami a helyükbe lép) el lehet gondolni Bourdieu mező-fogalmának a segítségével is (vö. CAILLÉ, 2004, 41.). A mező — írja Bourdieu — erőter és harctér, amelyben ágensek (egyének és intézmények) mozognak, állásfoglalásaik a mező

⁵⁴ Lásd erről GÉRING Zsuzsanna és ZOMBORY Máté fejezetét.

⁵⁵ Lásd SZABARI Vera és KIRÁLY Gábor fejezeteit.

struktúrájában elfoglalt helyüktől függenek, ezt a helyet pedig a rendelkezésükre álló tőke (mennyisége és megoszlása) határozza meg. A mező harctér: az ágensek hatalmi pozíciójuk megőrzésére és javítására, erőforrásaik gyarapítására törekednek. A mező egyes pontjainak tőkében kifejezhető az ereje, így az egyes pontok közti hierarchikus viszonyok alakítják a mező struktúráját. Maguk a 'pontok' sem örök életűek: vannak tevékenységek, amelyek eltűnnek, másutt új tevékenységformák szülehetnek (BOURDIEU, 1992, 298.sk; 2002, 56-60.).

A diszciplináris 'mezők' nem állnak magukban: a 'határaikon' túl ugyancsak fontos sűrűsödési pontok találhatók. Bourdieu hangsúlyozta, hogy a mezők nem eleve adóttak, hanem a specifikus tőkék elismertetéséért vívott harcban alakulnak ki. Arra a harcra, amely a szociológia kialakulásához vezetett, már többször utaltam. A specifikus tőkével kapcsolatban utalok arra, hogy a szociológia mezejében elismert legitim tőkék összetettek, valójában igen heterogén elemekből állnak. A 'klasszikus' vagy 'modern' szociológus egyaránt mozgósíthatott *policy* jellegű intézményi hálózati kapcsolatokat, egyetemen belüli szervezeti erőforrásokat és elméleti hálózatokat — a sikeres szociológusok általában több regiszteren játszottak. Ebben a játszmában a diszciplináris határok sosem voltak áthatolhatatlanok.

A leglényegesebb változás talán az egyetemi és egyetemen kívüli játéktér viszonyának az átrendeződése. Bár az egyes modern diszciplinák közvetlenül nem az egyetem reformjából születtek, megszilárdulásukban nagy szerepet játszott az egyetemi rendszer a kutatás és az oktatás összekapcsolásával. Ma a kutatási funkció vagy csomópont és az oktatási funkció gyorsuló távolodása figyelhető meg. Az oktatási rendszer természetes bővülése azt eredményezte, hogy a tudományos képzés egyre szűkebbre szorul benne. A diszciplína-alakulás szempontjából azt kell látnunk, hogy mindkét pólus egyre kevésbé tekinthető diszciplinárisnak. A professzionális póluson, a kutatásban valamennyi tudományban és ezzel együtt a szociológiában is gyarapodnak a 'transzdiszciplináris' kezdeményezések. Azok a problémák és megfontolások, amelyeket fentebb a 'társadalom' mint a szociológia állítólagos központi fogalma kapcsán előadtam, mind arra utalnak, hogy a problémák egyre kevésbé közelíthetők meg egy olyan álláspontonról, amely tisztán csak szociológiai és semmi más. Másfelől a képzés területén is szaporodnak az olyan jellegű, elsősorban gyakorlatorientált irányok, amelyek már nem köthetők egyes diszciplinákhoz. Az úgynevezett társadalomtudományi képzések egy része pedig több hagyományos diszciplinához köthető. Bizonytalanná vált tehát a tudományos utánpótlás biztosítása: a tudományos kutatás transzdiszciplináris az elméleti dimenzióban, de a képzési-nyilvános csomóponttal kialakított hagyományos intézményi érintkezési pontjai még részben diszciplináris logikák szerint szerveződnek. Másfelől az az egyetemi hallgatói népesség, amelyből a jövőendő kutatónemzedékeknek ki kellene kerülniük, felkészítését egyre inkább gyakorlatias logikájú és a tudományos-elméleti dimenzióval való kapcsolatát elvesztő rendszerben kapja meg. Bourdieu-vel szólva: a tétet az egyes mezőkben nem diszciplináris terminusokban határozzák meg.

A transzdiszciplináris kutatás és gyakorlatias képzés transzdiszciplinaritása nem egy irányban, hanem párhuzamosan mozog. Érintkezési pontok természetesen vannak, de míg az ..egyiket az üzemszerű kutatás logikája határozza meg, a másikat a munkaerőpiacé. Ez a lényeges különbség a korábbi időszakokkal szemben. Akkor — éppen a képzés viszonylagos arisztokratizmusa miatt — lehetséges volt az egyetemi képzésben

is a közvetlen gyakorlati relevanciával nem rendelkező diszciplináris szempontok érvényesítése. Ma homályos, hogy mennyire járul hozzá a kasztszerű megosztás az egyes diszciplinák, az őket képviselő tanszékek között a faluközösség/egyetem optimális működéséhez, de fellazultak maguk a kaszthatárok is. Ez a különböző dimenziókban sokszor különböző irányokban megy végbe. Míg az elméleti dimenzióban, a professzionális funkcióval összhangban a diszciplináris tudások összeolvadása zajlik, addig a közpolitikai funkcióban, az intézményes gyakorlatokban, a projekt tudásban pedig a közvetlen felhasználói igényekhez igazodó átrendeződés látható.

Ehhez hasonló változás megy végbe a Burawoy-féle professzionális és közpolitikai csomópontokat vagy pólusokat illetően is. Egyaránt megfigyelhető a szigorúbban tudományos alapú, problémaorientált és az új ismeret előállítására orientált 'második alakú' transzdiszciplinaritás és a projektorientált, inkább kontextusérzékeny, a *policy* pólushoz közelebb álló transzdiszciplinaritás is. A nem diszciplináris eredetű eljárások, intézmények, képzetek és cselekvők is belépnek a még mindig kutatásnak nevezett tevékenységbe — beszéljünk magyarul: a politika mellett a 'gazdaság', azaz a tőke hatalmi központjai a maguk értékesítési követelményeivel közvetlenül jelen vannak a kutatás rendszereiben is. A közpolitikai típusú kutatásokba belépő, a (politikai, 'gazdasági') 'kontextusból' jövő szereplők megjelenése nem a transzdiszciplinaritás jele, hiszen ők nem olyan világból érkeznek, ahol a tagolódás tudományos/diszciplináris jellegű lenne. Itt is folyik a mező határainak és a mezőn belüli határoknak az átalakulása, és felbomlani látszik az a konstelláció, amelyet diszciplinának nevezhetünk.

A kritikai-nyilvános 'közsociológia' lehetősége a diszciplináris tudományosság és a társadalmi mozgalmak közötti különös kapcsolatból következett. A 19. század öröksége, hogy egyes társadalmi mozgalmak nemcsak politikai-közéleti legitimitásra tartottak igényt, hanem arra is, hogy a valóság 'helyes' képének birtokában cselekednek. Ez az igény nem tűnt el, de számos, itt nem részletezendő tényező miatt megrendült. Minthogy a legkarakterisztikusabban a marxizmus képviselte ezt az igényt, sorozatos válságai aláásták azt a feltevést is, hogy a tudomány társadalmilag hatékony, 'anyagi erővé' válni képes tényező — vagyis megkérdőjelezték a kritikai-nyilvános pólus hatékonyságába vetett hitet.⁵⁶ Nem kell mondani, hogy ez a kritikai-nyilvános pólus legjobb képviselőiben mindig is erősen transzdiszciplináris volt, hiszen a partikuláris diszciplináris szemszögből a maga sajátosságában meg nem ragadható 'világ' értelmezésére törekedtek. A kritikai-nyilvános csomópont vagy pólus mindig erősen 'kontextualizált' volt. Egyes periódusokban a diszciplináris mező más csomópontjaival erős és termékeny csereviszonyban volt, máskor a szociológiában inkább ennek a pólusnak a diszciplináris logikát követő kirekesztése volt megfigyelhető. A mai helyzet ebben a tekintetben nagymértékben nyitott.

A többdimenziós 'tudományos' tér és a mező fogalmának bevezetése segít megérteni, miért olyan nagy a tanácstalanság a szociológiában, miért annyira reménytelen az erős szociológiai diszciplináris 'mag' keresése. A bevezetőben említett panasz a szociológia hiányzó magvárói arra utal, hogy bizonytalanná váltak a 'tetek': nem lehet tudni, mit számítanak a megszerzett heterogén tőkék, mit jelent az, ha valaki 'nagy' a szociológiában. A kötetben közölt tanulmányok arra utalnak, hogy a szociológiával valamilyen értelemben és dimenzióban kapcsolatba hozható kutatásokban újfajta mezők kidolgozása, újfajta

⁵⁶ HUSZÁR Ákos fejezete frappánsan elemzi ennek a bizonytalanná válásnak egyik sajátos változatát.

tétek meghatározása folyik, párhuzamosan azzal, ahogy a kutatás intézményei és módjai is átalakulnak. Nem lehet tehát azt várni, hogy a megközelítések áttekintése magától kirajzol egy irányt, amely felé az egész szociológiai mező mozog. Sokkal inkább arról van szó, hogy a szociológia (és számos más tudomány is) útban van egy újfajta strukturálódás felé. A transzdiszciplinaritás fogalma csak rosszul írja körül ezt a folyamatot. Talán a diszciplína mint a tudás többdimenziós terében kialakuló mezők strukturálódási elve válik idejétmúlttá.

Megfelelő szemléletes kép után kutatva találtam (nem csak én) Deleuze-Guattarinál a rizómára mint metaforára (a következő sorok nem jelentik, hogy bármilyen vonatkozásban bármilyen más állításukat elfogadnám). A rizóma „rejtve, félig rejtve, vagy szabadon fejlődő, rövid szártagú, tápanyagtárolásra módosult szár. Azaz föld alatti vagy felszínen kúszó megvastagodott szár, mely tápanyagot raktároz. Lehet egy vagy több főrügye, ahonnan új hajtásokat vagy rizómákat fejleszt, így osztódik, szaporodik, és ezáltal kiegészül darabjaiból is. Csak élő növényeknek lehet rizómája!” (www.viraghagymas.hu) A rizómának nincs központja, nincs központi tengelye. „A rizóma szüntelenül kapcsolatokat létesít szemiotikus láncolatok, hatalmi szerveződések és a művészeteket, tudományokat és társadalmi harcokat érintő körülmények között.” (DELEUZE-GUATTARI, 1988, 7.) A rizómával rendelkező növények (például a gyöngyvirág) esetében nehéz megmondani, hol kezdődik és végződik az individuális növény. A hajtások a legváratlanabb helyeken dugják ki a fejüket. Az összefüggések erősek, de nem centralizáltak. A rizóma életképes — de a rizómával rendelkező növény számára a fűnyírás vagy a lebetonozás végzetes lehet. A következő tanulmányok erről a rizómaszerű, szívós és körülhatárolhatatlan kutatásról szólnak.